

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kulturhistoriske studier

SYDSJÆLLANDS MUSEUM
2000

Sydsjællands Museum 2000®

Redaktion: Lars Buus Eriksen

Tilrettelæggelse: Sydsjællands Museum

ISBN 87-984828-7-4

Forside: Mens færgen "Møn" har ligget uvirksom ved kaj, er skibsklokken ikke blevet pudset. Sydsjællands Museum arbejder sammen med de øvrige museer i amtet på at skabe en fremtid for færgen som turist- og museumsskib.

Foto: Marie Bach

Sats og tryk: Sangill Grafisk Produktion (Miljøcertificeret)

Kulturhistoriske studier

SYDSJÆLLANDS MUSEUM
2000

Indhold

Forord	
<i>Af museumschef, mag. art. Lars Buus Eriksen</i>	5
Elgjægere	
- jagt og kult for 12.000 år siden	
<i>Af museumsinspektør, mag. art. Keld Møller Hansen,</i>	7
Flinthugning og flækkefremstilling i den tidlige Maglemosekultur	
- en analyse af flækkeindustrien på bopladserne Barmosen I og Hasbjerg II	
<i>Af stud. mag. Mikkel Sørensen.</i>	29
Arkæologiske planterester	
- en kulturhistorisk kilde	
<i>Af cand. scient. Annine S.A. Moltsen</i>	37
Nybyggeriet bag Møns Bank, Stege	
- en brik i puslespillet med Steges middelalderlige byplan	
<i>Af museumsinspektør, mag. art. Dorthe Wille-Jørgensen.</i>	45
Kongeborgen i Vordingborg	
- en antropologisk skeletanalyse	
<i>Af stud. mag. M. Warnecke, lektor, p.h.d. N. Lynnerup og forskningslektor, mag. scient, lic. med. P. Bennike</i>	55
Der er rejer i rejeosten	
- om dokumentationen af Ostefabrikken Buko	
<i>Af museumsinspektør, cand. phil. Marie Bach</i>	63
Tekstile genstande fra gårdejer Lars Hansens slægt i Vestenbæk	
<i>Af tekstilspecialist Esther Grølsted</i>	73
“Den ligger smukt på vandet”	
- en undersøgelse af motorfærgen “Møn”	
<i>Af cand. mag. Naomi Hainau</i>	81
Pavillonen på Store Klint og Hotel Store Klint, Møn	
<i>Af museumsinspektør, cand, mag. Edith Marie Rosenmeier.</i>	103

Forord

Af Lars Buus Eriksen

Siden 1997 har Sydsjællands Museum i praksis varetaget ansvaret for og arbejdet med egnens nyere tids kulturhistorie. Med vægten lagt på dette århundredes kulturhistorie har museet som følge heraf, udover en generel kvalificering af virksomheden, oplevet en markant styrkelse af vores samlede undersøgelsesaktivitet. Arbejdet med samtidsdokumentationen har endvidere medvirket til at synliggøre museet og skabe en bred bevidsthed om vores virksomhed.

År 1999 og 2000 har, hvad angår undersøgelser og dokumentation, været museets hidtil travleste år. For arkæologiens vedkommende har vigtige udgravninger vedrørende jægerstenalderen og middelalderen, samt en række mindre undersøgelser, holdt arkæologerne travlt beskæftiget. I den anden ende af skalaen har dokumentationen af bl.a. Ostefabrikken Buko og færgeren Møn haft høj prioritet.

Årbogens to første artikler omhandler jægerstenalderen og tager udgangspunkt i moserne vest for Vordingborg, der fortsat er en uudtømmelig kilde til udforskningen af vore ældste kulturer. Den ene artikel beskriver periodens flintteknologi, - den anden et sensationelt fund af 12.000 år gamle elgknogler i Lundby Mose. Under stor bevågenhed blev der i efteråret 1999 her udgravet flere knoglekoncentrationer som har medvirket til at øge vor viden om bl.a.

datidens jagt og kult. At Sydsjælland på slutningen af året fik besøg af en spillevende elg blev et pudsigt kuriosum til museets undersøgelser. Udgravningerne i Lundby Mose er iøvrigt fortsat i år 2000 og har budt på nye fund af Maglemosekulturens store byttedyr.

I 1999 fortsatte undersøgelserne på Vordingborg Slotsruin. At museet har valgt ikke at publicere årets udgravning skyldes ikke skuffende resultater men blot at vi i årbogen har prioriteret et opsigtsvækkende fund fra Stege på Møn.

I maj måned i år fremkom der, i forbindelse med nybyggeri bag Møns Bank i Stege, meter tykke kulturlag fra middelalderen. Et rigt og meget velbevaret genstandsmateriale, herunder en intakt affaldstønde af træ, viste at byen rummer et stort potentiale for udforskningen af perioden. Få måneder senere påbegyndte museet iøvrigt arkæologiske udgravninger på Stege Borg, hvorved der fremkom helt sensationelle fund bl.a. i form af fuldt bevarede trækonstruktioner og bygningsdele. Fundet er unikt såvel i national som nordeuropæisk sammenhæng, men mere derom i næste årbog.

Vordingborg Slotsruin er dog ikke helt fraværende i årbogen. Således bringes en artikel om skeletmaterialet fra de undersøgte grave på borgen. En anden naturvidenskabelig artikel omhandler, med henvisninger til vikingehandels-

pladsen på Næs, planterester som arkæologisk kilde.

Nyere tids kulturhistorie er repræsenteret ved fire artikler. Slægten på Fogedgården i Vestenbæk ved Stensby har i årtier bidraget flittigt både til Sydsjællands Museums og Nationalmuseets samlinger. Fine tekstiler især i form af egnsdragter fylder godt i samlingerne og omtales i en artikel nedenfor. Endvidere bringes en artikel om den kulturhistoriske dokumentation af miljøet omkring Møns Klint.

I forbindelse med lukningen af en af Vordingborgs største arbejdspladser, Ostefabrikken Buko, har Sydsjællands Museum foretaget en større etnologisk undersøgelse af virksomheden. Henover sommeren viste museet en særudstilling om produktionen og livet på fabrikken, som i årtier, såvel lokalt som

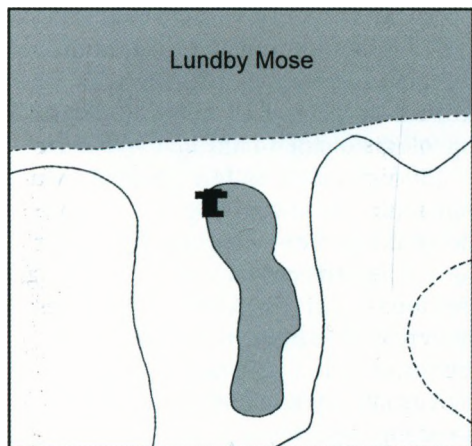
i national sammenhæng, var en højt profileret virksomhed. I årbogen præsenteres de foreløbige resultater af denne undersøgelse.

Landets ældste stålbyggede færge, motorfærgen Møn, har i årtier besejlet overfarten mellem Kalvehave på Sydsjælland og Statens Veterinære Institut for Virusforskning på Lindholm. Da færgen i 1999 blev taget ud af drift, iværksatte museet både en teknisk og en etnologisk dokumentation af fartøjet. Samtidig arbejder Sydsjællands Museum målrettet på at bevare færgen og sikre denne en fremtid som sejlede attraktion i de regionale farvande. I årbogen fortælles historien om Møns næsten halvfjerds årrige historie, om dens betydning for lokalsamfundet og de mennesker der havde deres arbejde på færgen.

Elgjægere

- Jagt og kult for 12.000 år siden

Af Keld Møller Hansen

I efteråret 1998 modtog Sydsjællands Museum en fundanmeldelse fra Lundby Landbrugsskole. Den gik kort og godt ud på, at to af eleverne havde fundet en masse knogler i et hul, som de havde gravet på marken. Museet tog ud på Landbrugsskolen og fik på lærerværelset fremvist nogle meget velbevarede, men itubrudte knogler.

Sammen med de to landbrugselever blev fundstedet besøgt. Det viste sig at ligge i den sydvestlige del af et meget stort dødishul, ikke langt fra den østlige bred til det store mosedrag Lundby Mose. Her havde eleverne, for at lære om jordbundsforhold, gravet et 1x1 meter stort og næsten 2 meter dybt hul. Knoglerne var de stødt på i 1,5 meters dybde. Profilen i hullet viste at knoglerne havde været dækket af flere tørve- og gydjelag, og at de lå helt nede i den såkaldte kalkgydje, i forbindelse med et mørkt lag.

Ribben af elg i profil. Den kalkholdige detritusgydje, som knoglerne var indlejret i, frembyder optimale betingelser for bevaring af knogler. Samtidig er indlejringen formodentlig sket relativt hurtigt, og knoglerne har derfor ligget i et næsten iltfrit og konstant vandmættet miljø lige siden.

Foto: Keld Møller Hansen.

Knoglerne blev sendt ind til Zoologisk Museum, hvor Kim Aaris Sørensen lynhurtigt bestemte dem som værende fra en elg. Ingrid Sørensen, ligeledes fra Zoologisk Museum, foretog en pollenanalyse af noget jord fra en af knoglerne,

og kunne meddele at dette indeholdte store mængder af birk- og lidt fyrrepollen. Denne kombination af træer optræder kun en gang i Danmarkshistorien, nemlig i "præboreal tid" også kaldet "birke-fyrretid". Knoglerne var dermed bestemt til at være mindst 10.000 år gamle.

Næsten alle knoglerne fra Lundby Mose var, som nævnt, itubrudte eller rettere marvslæede. Dette, sammen med dateringen, ledte hurtigt tankerne hen på to gamle fund af marvspaltede elgknogler fra henholdsvis Skottemarke på Lolland og Favrbø i Vestsjælland.

Skottemarkefundet, der er det ældste af de to fund, fremkom i 1902, hvor man ved tørveskær i en mose nær Skottemarke fandt en del elgknogler. Fundet blev meldt til Nationalmuseet, som fuldførte udgravningen, hvorved ikke mindre end 275 knogledele – alle af elge – blev indsamlet. Knoglerne viste sig at

repræsentere seks elge: formodentlig én kvie, fire køer og en tyr. De er kulstof-14 dateret til 9.400 kulstof 14 år, hvilket med andre ord vil sige til præboreal tid.

Favrbøfundet fremkom ved et andet tørveskær 18 år senere i 1920 i krudtmosen nær Favrbø, midt imellem Holbæk og Kalundborg. Her fandt man knogler fra to elge, - en ung udvokset tyr sammen med en kvie på halvandet år. De er kulstof-14 dateret til henholdsvis 9.420 og 9.560 kulstof-14 år.

De to fund er både i dansk og international sammenhæng enestående i deres udsagn omkring jagt og jagttritualer i stenalderen. Det var derfor klart, at det nye fund fra Lundby Mose også måtte undersøges nærmere, først og fremmest for at konstatere, at der vittelig var tale om samme type fund, men så sandelig også for at forøge vores viden omkring fundtypen og den sammenhæng den skal ses i.

En stor gravemaskine gravede ned til elgknoglerne. Foto: Keld Møller Hansen.

Danmark i præboreal tid (9550-8250 f.Kr.)

Tiden efter isens afsmeltning kaldes "fastlandstiden", fordi hævnningen af Nordeuropa var så omfattende, at der nu dannedes ét stort sammenhængende fastland. Danmark udgjorde således ét landområde, der i vest og sydvest var landfast med England og Holland-Belgien, i øst med Skåne og mod syd med Tyskland og Polen.

Ved Præboreal tids begyndelse befinder isranden sig endnu kun få hundrede kilometer nord for Danmark, i Sydnorge og Mellemsverige. Det yngre "Yoldiahav" forenes tværs over Mellemsverige med den baltiske issø. Tidens landskab har været præget af store fladvandede søer og mange vandrige åer og floder. Overalt var der store sumpede og lavvandede moradser. Mod slutningen af Yngre Dryas og i begyndelsen af Præboreal stiger temperaturen til et gennemsnit for juni på 15 grader (i dag er gennemsnitstemperaturen 16-17 grader). Klimaskiftet, der fandt sted ca. 9.550 f.Kr., medførte radikale ændringer i planteverdenen. I begyndelsen var landet stadig åbent og kun dækket af nøjsomme og hårdføre vækster, men efterhånden opstod en sammenhængende lys og åben skov med dunbirk og bævreasp samt røn. Det var træer som allerede var i landet og havde været der næsten siden isen trak sig tilbage. De havde haft held til at overleve de mellemliggende kuldeperioder på beskyttede voksesteder, sydvendte bakkeskråninger, og spredte sig nu herfra. Andre arter som ikke havde "overvintret" når, trods gode klimatiske betingelser, kun langsomt frem. Skovfyrrer indvandrede som en af de første fra sydøst omtrent i midten af perioden, og præboreal tid bliver således birke-fyrretiden. Birken og fyrrens lys- og voksekrav

er nogenlunde ens, men fyrrens længere levealder bevirkede, at den gradvis trængte birken tilbage. Kort tid efter indvandrer det første skyggegivende træ, hassel, til Østdanmark, og markerer begyndelsen til den egentlige skovtid, hassel-fyrretiden.

Tundraens steppedyr afløstes i Præboreal af skovens dyr. Renen fandtes endnu i begyndelsen, men trak sig herefter nordpå i takt med klimaets gradvise ændring mod varme. Nye dateringen viser at vildhesten og bisonen, som tidligere blev anset for at have levet i senistiden, fandtes i hele præboreal tid. Den nye åbne skov bød især elg og urokse på masser af velegnede levesteder. Elgen foretrak de fugtige og sumpede områder. Her kunne den finde sin foretrukne føde – græs, urter og vandplanter foruden friske skud og knopper af bævreasp, birk og pil. Uroksen nød til gengæld skovbundens græs suppleret med blade og kviste fra træer og buske. Både elg og urokse forsvandt senere, men levede videre i Jylland til langt ind i bondestenalderen. Muligvis har man i afsides, mere øde egne af landsdelen også kunnet møde disse dyr i bronze- og jernalderen.

Kronhjort og vildsvin ankommer omtrent samtidig med fyr og hassel, midt i Præboreal. Senere kommer også rådyret og de tre dyr kunne i modsætning til elg og urokse tilpasse sig de følgende årtusinders ændringer i skovens sammensætning – med den gradvist tiltagende tæthed.

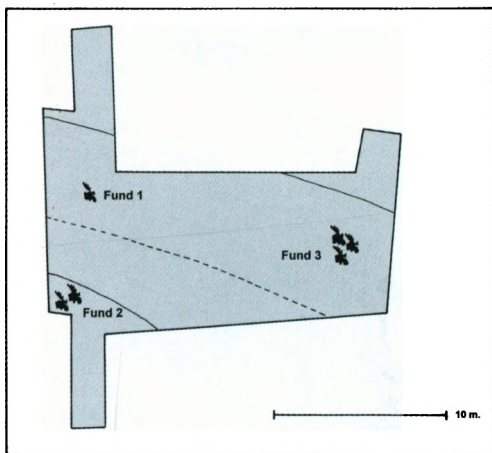
Også bæveren fandtes. Den har muligvis været i landet lige fra begyndelsen. Ulven har færdes overalt, men det var landbjørnen der var tidens største rovdyr. Ræv og grævling optræder også og mindre dyr som hare, pindsvin og skovmår fandt vej til Danmark.

Udgravningen

I samarbejde med Zoologisk Museum, Institut for Arkæologi og Etnologi samt Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser gennemførte Sydsjællands Museum i august og september måned 1999 en mindre undersøgelse i dødishullet. Formålet med undersøgelsen var i første omgang, at udgrave den resterende del af fundet og dernæst, at finde ud af om fundet kunne ses i sammenhæng med en boplads.

Med en stor gravemaskine gravedes ned til det oprindelige fundsted. Der lå kun nogle få knogler tilbage! Landbrugseleverne havde simpelthen, mere eller mindre, gravet hele fundet ud. En lang søgegrøft blev nu trukket op mod kanten af dødishullet for at se, om der her fandtes bopladsspor. Det gjorde der ikke, men derimod, som en glædelig overraskelse, endnu en samling af knogler. At der kunne findes mere end et fund i dødishullet havde vi ikke kalkuleret med. Dette var nyt i forhold til de gamle fund og yderst interessant, for hvor mange flere kunne der så ikke ligge tilbage i hullet. Yderligere tre søge-

Oversigtsplan med markering af de tre knoglebunker.

grøfter blev gravet og i en af disse fandtes yderligere en samling elsdyrknogler. En mindre flade blev nu blotlagt, men dette medførte dog ingen knoglefund.

Fundene

Fund 1 består af den samling knogler, som landbrugseleverne fandt. Tilbage lå kun et par ribben og en underbensknogle, men nok så interessant sammen med disse også en elgtakøkse. Øksen var knækket i nakken, men er derudover særdeles velbevaret. Der findes ca. 25 af typen i Danmark. Elgtakøksen fra Lundby Mose er den første i landet som er fundet in situ, og derfor også den første som med sikkerhed kan dateres til præboreal tid. At økserne skal dateres til denne periode kommer ikke som nogen stor overraskelse, idet typen allerede for mange år siden blev dateret til tiden gennem adskillige fund på den berømte præboreale boplads Star Carr i Scarbroogh, England.

Fund 2 lå få meter syd for fund 1 og var ikke helt så godt bevaret, idet knoglerne lå lidt højere oppe i jorden. Knoglerne lå pænt samlede, næsten inden for en kvadratmeter. Denne iagttagelse var ny i forhold til de to gamle fund, og indicerer, at knoglerne blev nedlagt på en gang, sandsynligvis i en sæk eller et skind.

Fund 3 lå 10 meter øst for de to andre fund. Knoglerne lå også her mere eller mindre inden for en kvadratmeter og var usædvanlig velbevarede. Under udgravningen af denne samling blev det erkendt, at ikke mindre end tre dyr var repræsenterede. Men der var også andre overraskelser, idet der blev fundet tre små flintafslag og nok så spændene en pilespid. Pilen sad på dramatisk vis plantet midt i et brystben. Det fremgår at pilen er kommet skråt fra venstre, og

Fund 1. Der lå kun nogle få knogler og en elgtakøxe tilbage. Foto: Keld Møller Hansen.

Fund 2. Foto: Geert Brovad

Elgtakøkse. Foto: Henrik Dahl.

Brystben med pil. Foto: Geert Brovad.

Fund 3. Ikke mindre end tre elge var repræsenteret i bunken. Foto: Geert Brovad.

Brystben med pil. Foto: Geert Brovad.

havde elgen trådt et skridt frem i skudøjeblikket, havde der været tale om et dræbende skud, idet pilen da enten var gået i hjertet eller lungerne.

Elgknoglebunker

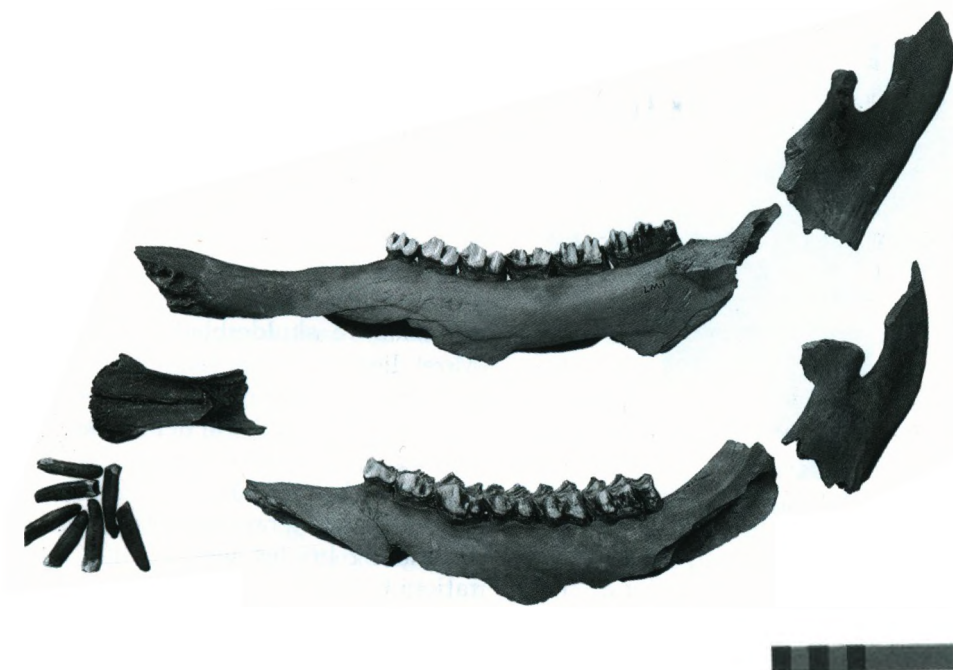
Skottemarke-, Favrbø- og Lundby Mose fundet består alle udelukkende af knogler af elsdyr, som er fyldt med snitmærker efter skindlægning og partering og så er størstedelen marvspaltede. Lundby Mose fundene antyder, at der er tale om sluttede fund, - alle knogler som indgår i et fund er nedlagt på en og samme gang. Hvert fund repræsenterer altså en enkel hændelse. Elgskeletterne er langt fra komplette. Der er tilsyneladende ikke sket en bestemt sortering, idet knogler som mangler ved et elsdyr forekommer ved et andet og vice versa.

En række besynderligheder ved fundene viser, at der nogen gange er sket en udvælgelse. Ved Skottemarkfundet er det f.eks. påfaldende, at samtlige af de lange, lige mellemhånds- og mellemfodsben mangler – i alt 24 stykker. I Fund 3 fra Lundby Mose gør det sammen sig næsten gældende, idet der her kun lå en enkel af disse knogler tilbage, der kunne have været 12. Disse knogleelementer har stor værdi som råmateriale til redskaber og dette kunne være forklaringen på at de mangler.

I Favrbø-fundet fandtes alle mellemfods- og mellemhåndsknogler endnu. Derimod manglede den forreste del af den unge tyrs takker, - de var skåret af. Også her syntes den umiddelbare forklaring at være takkernes værdi som råstof.

*Tåled med indslået hul på ydersiden.
Foto: Geert Brovad.*

Midtstykke af underkæbe af elg, længdeflækket med slag fra begge sider. Foto: Geert Brovad.

Marvspaltning

Ser man nærmere på marvspaltnings-
teknikken, så er der umiddelbart ingen

forskelle at spore mellem metoden
anvendt på knoglerne i de tre fund og
de fra den senere borealtids kendte bo-

pladsfund på Sjælland. Knogler såsom skinneben, spoleben, tåled og kæber har hyppigt slagmærker. De store lemme-knogler mangler derimod sådanne, i stedet har man slået med knoglen, og benyttet dennes egenvægt til overbrydningen.

Danmarks ældste hund.

På knoglerne fra Lundby er konstateret dyregnav på et kranium og et skulderblad. Der er med stor sandsynlighed tale om hundegnav og dermed også om de ældste spor efter hunden i Danmark.

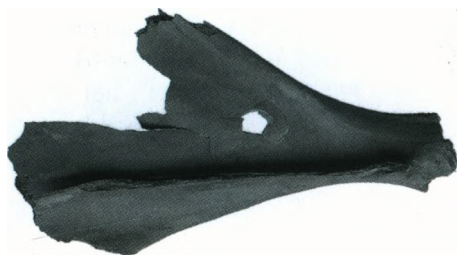

Kranium med hundegnav i kanterne. Foto: Geert Brovad.

At en eller flere hunde har været involveret i jagten på elgene er i øvrigt højst sandsynligt. Elgjagter i Sverige eller Norge foregår i dag ofte som sporingsjagter med hunde, der efter kortere eller længere forfølgelse kan sætte elgen, så jægeren kan komme på skudhold.

Tolkning

Elgknoglebunkerne fortæller en historie om datidens jagt, partering, skindlægning og om hvordan man slap af med affaldet. Og dog. To specielle deformationer ved skulderbladene tyder nemlig på, at man ikke blot slap af med affaldet. Ulrik Møhl opdagede, da han bearbejdede fundene fra Skottemarke og Favrbø, at skulderbladene i denne type fund ofte har et hul eller læsioner, i form af større eller mindre kantede brud, hvor et stykke af skulderbladet mangler. Ved

Skulderblad med hul slået fra inderside og afslået kam. Foto: Geert Brovad.

foreløbig to skulderblade fra Lundby Mose kan iagttages samme fænomen. Umiddelbart ville man tro, at det stammede fra jagten, altså at der er tale om et skudhul, hvilket passer meget godt med, at inde bag skulderbladet gemmer rygsøjlen sig, og rammes denne er dyret færdigt og bryder sammen. En anden rationel forklaring på hullerne kan være, at disse repræsenterer ophængningshuller, benyttet i forbindelse med tørring af kødet. En metode som endnu i dag anvendes af f.eks. nutidens jægere i Sibirien, når de går på elgjagt (venligst meddelt af Peter Jordan, Dept. Of Archaeology and Prehistory, University of Sheffield, England).

Ulrik Møhl fandt imidlertid ud af, at ikke alle hullerne kunne forklares som følge af jagt eller, som her foreslået, efterbehandling af kødet. Ser man nærmere efter, fremgår det nemlig, at nogle af hullerne kommer fra indersiden og er opstået efter, at dyret er blevet parteret. Der findes ingen marv i skulderbladene, så det er ikke på denne baggrund hullerne skal ses. Spørgsmålet er om der i stedet kan være tale om rituel knusning. Rituel knusning af dyreknogler forekommer i mange jægersamfund. Fra Lapland kan samere således berette om kultpladser, der var i brug endnu i det 20 århundrede, og hvortil man bragte de marvspaltede knogler af rensdyr. Det fortælles, at det var en gammel skik og regel, at resterne efter dyret ikke måtte splittes ad, men skulle holdes samlet. Efter endt måltid var det også en regel, at man huggede sin kniv gennem skulderbladet, eller knuste det mod en sten. Hvorfor man havde disse skikke og regler viste samene som fortalte ikke, men blot at sådan gjorde man.

I forbindelse med skulderbladene forekommer også en anden besynderlighed, idet kammen på disse ofte var fjernet. Hulrum for marv findes ikke her, og det er heller ikke parteringstekniske grunde som er årsagen til fjernelsen, da kammen først kan slås af efter, at kødet er fjernet. Kammen er uanvendelig til redskabsfremstilling og alt peger således igen på rituelle eller symbolske bevæggrunde.

Det kan i denne forbindelse nævnes, at i fund fra den senere boreal tids bopladser ses disse besynderligheder også ved skulderblade af elsdyr. Der kunne altså være tale om en rituel kult, som også findes på bopladserne og eksisterer i flere hundrede år.

Etnografiske studier viser, at jæger-

folk ofte skaber myter om deres byttedyr, hvis primære mål er at forklare sammenhængen imellem dyr og menneske. Hos eskimoiske og sibiriske folkeslag er udgangspunktet, at mennesker og dyr lever i stammer, som besøger hinanden. Der hersker en alliance imellem de to parter, som de begge er afhængige af. Eskimoerne har den opfattelse, at dyrene frivilligt lader sig nedlægge for at besøge menneskenes verden. Det er i den forbindelse essentielt, at menneskene forstår, at der kun er tale om et besøg og agerer herefter. De må hjælpe dyrene så de kan genfødes. At indsamle knoglerne fra dyrene og deponere dem i den genskabende natur, over eller under vand, er i denne forbindelse det almindelige. Takken fra dyrene er så til gengæld igen at kunne give deres liv til jægerne. Ofte knytter der sig også en lang række af ritualer og skikke som skal overholdes. Knogledeformeringerne som ses på skulderbladene i de præboreale elgknoglebunker er måske en synlig del af sådanne ritualer.

Som en konsekvens af genfødselstan-ken findes blandt de arktiske folkeslag den skik, at byttedyr der under jagten skader eller dræber jægeren, ikke "hjælpes" til genfødsel. De har brudt venskabet og dermed alliancen mellem menneske og dyr og efterlades derfor ubrugte i naturen. Kunne det være, at urokserne fra Vig (præboreal) og Prejlerup (boreal) er efterladt på denne baggrund?

Datering

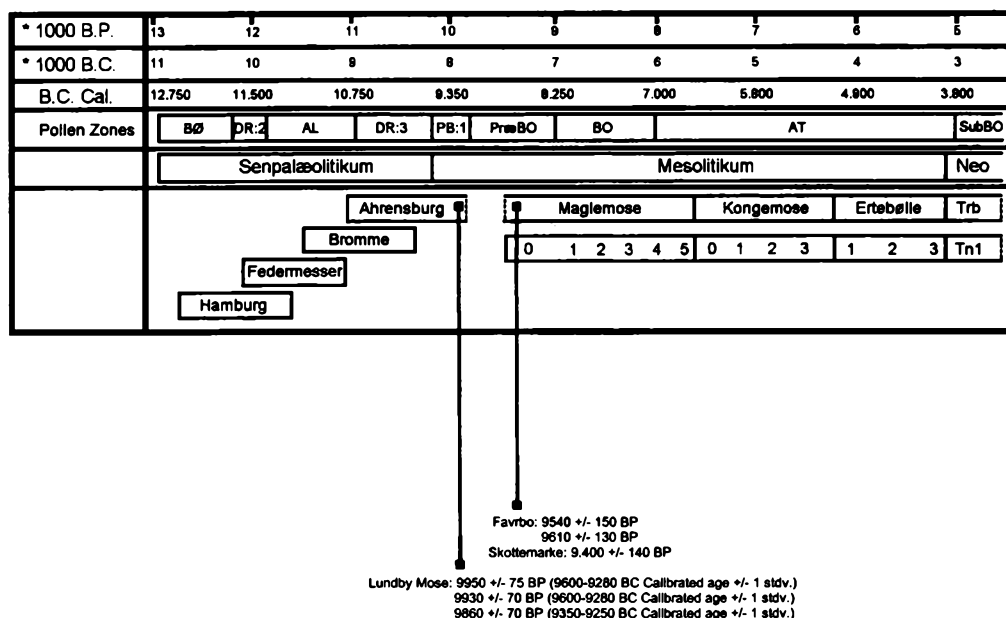
De tre fund er kulstof-14 dateret på AMS-laboratoriet i Århus. Fund 1 dateres i kulstof 14 år til 9930 +/- 70 år, fund 2 til 9950 +/- 75 år, og fund 3 til 9860 +/- 70 år. Fundene fra Lundby Mose er dermed næsten 500 år ældre end parallelfundene fra Skottemarke og Favrbø.

Dateringerne er opsigtsvækkende, idet de betyder, at der for første gang sikkert kan placeres fund i den allertidligste del af præboreal tid og dermed også mesolitikum. Elgtakøksen bliver hermed også det ældste benredskab som kendes fra Danmark.

Tiden omfatter en hidtil ubelyst arkæologisk periode, som ligger mellem Ahrensburgkultur og Maglemosekultur. De to kulturer opfattes henholdsvis som

fundene fra Lundby Mose. Elgtakøksen fra fund 2 indikerer dog, at også fundene fra Lundby Mose skal ses i forbindelse med Maglemosekulturen, idet økser af denne type kun kan dateres til denne periode.

Kulstof-14 dateringer fra den nordtyske boplads Stellmoor daterer tilsyneladende Ahrensburgkulturens yngste afsnit til yngre end 9810 +/- 100 kulstof-14 år, hvilket vil sige i begyndelsen af

Præboreale bopladser i Sydsjælland. Tegning: Hans Christian Heickendorf.

en rensdyrjægerkultur og en skovjægerkultur, og det er endnu ikke klarlagt, hvorvidt en af kulturerne dækker den tidlige del af præboreal tid.

Kulstof-14 dateringer viser, at de ældste Maglemosepladser tilsyneladende først optræder i den sene del af præboreal tid. Blandt disse hører bl.a. den kendte sydsjællandske lokalitet Barmose I, som er kulstof-14 dateret til 9240 +/- 150 kulstof-14 år, og således ca. 700 år yngre end

præboreal tid og endda senere end Lundby Mose. Det kunne altså være Ahrensburgjægere som nedlagde og ofrede elgene. Dette er der ikke noget underligt i, idet jægerne selvfølgelig ikke kun levede af rensdyr. Faunalister fra Ahrensburgbopladser, som f. eks. Remouchamps i Belgien, viser, at man udover renen jagede vildhest, urokse, elg, kronhjort, rådyr og vildsvin samt adskillige rovdyrarter. Spørgsmålet er

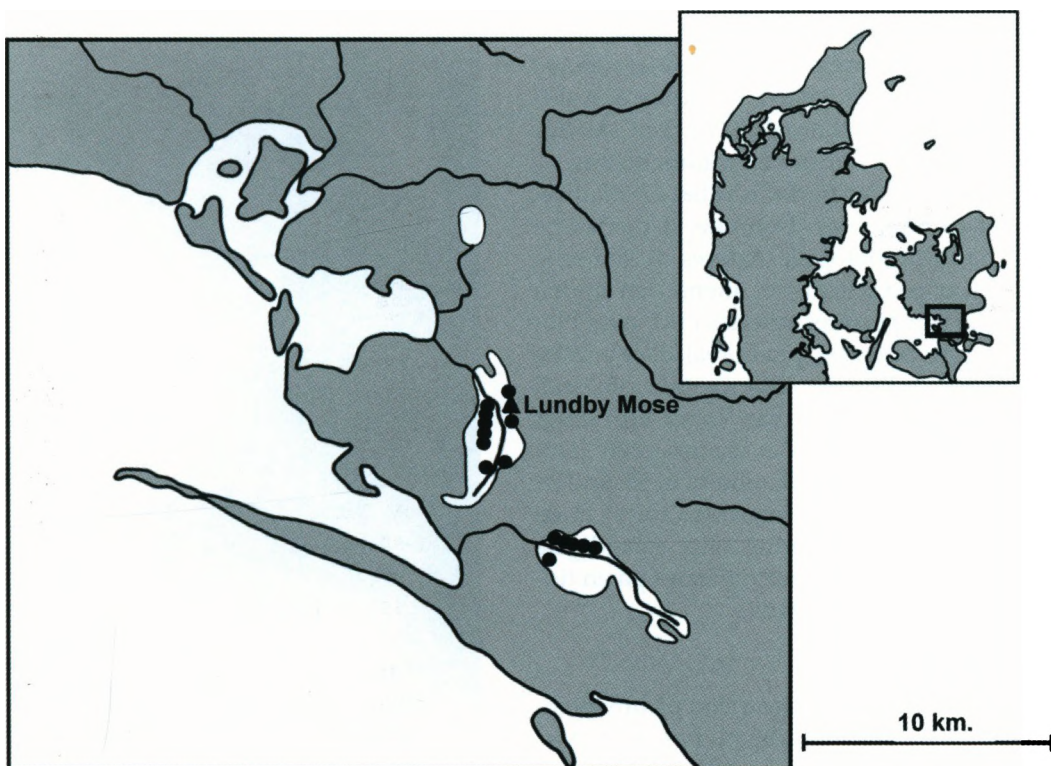
dog om det er Ahrensburgkulturens yngste afsnit som dateres på Stellmoor eller om det er en konstatering af, at renen forekommer i den tidlige præborale fauna, idet den kulstof-14 daterede knogle ikke kan relateres direkte til et ahrensburgkulturlag.

I jægerstenalder har pilespidserne fra de forskellige kulturer også et forskelligt udseende. Pilen i brystbenet som fandtes i fund 3 kunne derfor havde afdjort, om det var Ahrensburgkulturens jægere eller Maglemosekulturens jægere som nedlagde dyrene. Pilespidsen var desværre knækket og derfor umiddelbart ikke mulig at typologisere. En røntgenfotografering af brystbenet med pilen er forsøgt, for om muligt at se en karakteristisk spids på pilen, og derved bestem-

me den. Men dette medførte intet positivt resultat, røntgenbillederne kan simpelthen ikke blive skarpe nok.

De fortsatte undersøgelser

Der ligger endnu masser af informationer gemt i knoglerne fra Lundby Mose, som specielt zoologerne skal forsøge at vriste ud af dem. Det vil således i vid udstrækning være muligt, at afgøre dyrenes størrelse, køn og alder samt hvornår på året de blev nedlagt. Endelig skal det afklares om der er et mønster i den måde dyrene parteres og skindlægges. De marvspaltede knogler åbner desuden en enestående mulighed for sammensætninger, ikke bare inden for den enkelte bunke, men også på tværs af disse.

Præborale bopladser i Kog-Lundby-Sværdborg mose og Barmosen - Ørslev mose

Udgravningerne i 1999 klarlagde ikke i hvilken sammenhæng fundene skal ses. Findes der en boplads ved dødishullet og i givet fald hvilken type. Kun en lille del af hullet er undersøgt og der kan derfor let gemme sig en boplads et eller andet sted langs kanten af dette. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der få meter fra Skottemarkefundet fandtes spor efter en jævn gammel boplads. På denne fandtes et karakteristisk redskabsinventar, bl.a. med skiveøkser, som sammen med kulstof-14 dateringer klart placerer den i tidlig Maglemosekultur.

I det sydsjællandske område findes flere præboreale boplads og det er nærliggende, at se en eller flere af disse som leverandører af elgknogler til dødishullet, især hvis der, som i Lapland, er tale om en decideret kultplads, hvor man bringer knoglerne til. Alle disse præboreale boplads dateres dog flinttypologisk til foreløbig den sidste del af præboreal tid og kan således endnu ikke sættes i en sammenhæng. I nærområdet til dødishullet er lokaliseret to boplads. Den ene af pladserne kan flinttypologisk dateres til den sene del af præboreal tid, mens den anden ikke kan placeres præcist i tid, men blot til formodentlig præboreal eller måske endda tidligere. Der er tale om små plads, som kun har været kortvarigt beboet og derfor kan repræsentere jagtplads. Det er intentionen at få undersøgt disse plads nærmere for at få en mere præcis datering eller i heldigste fald et indblik i flintinventaret på en tidlig præboreal boplads.

Epilog

Lundby Mose fundene skal på nuværende tidspunkt sandsynligvis forklares som tilfælde af jagter afsluttet så fjernt fra bopladsen, at hele byttet ikke har

kunnet hjembringes. Efter en eller flere succesrige jagter blev elgene skindlagt og parteret og i forbindelse med opholdet på stedet, som måske strakte sig over flere dage, blev knoglerne marvslåede, så man kunne fornøje sig med den velsmagende marv. Skulderbladene blev gennemhullede og kammen hugget af dem som led i et ritual. Til sidst blev skeltdelene indsamlet og smidt ud i søn – dog med undtagelse af de knogler, som man havde brug for til redskabsfremstilling hjemme på bopladsen.

Undersøgelserne i dødishullet ved Lundby Mose fortsætter i september måned år 2000. Hovedmålet med udgravningerne vil være, at få afklaret om der ligger en boplads ved kanten af hullet samt at få et indblik i hvor mange elsdyrknoglebunker som ligger i hullet.

*Knoglerne i en bunke studeres.
Foto: Geert Brovad.*

Litteraturliste:

- Aaris-Sørensen, K. 1998:* Danmarks forhistoriske dyreverden. 3. udgave 1998. Danmark.
- Clark, J. G. D. Excavations at Star Carr.* An early Mesolithic Site at Seamer Moor Scarborough. Yorkshire. Cambridge 1954.
- Fischer, A. & H. Tauber 1986:* New C-14 Datings of Late Palaeolithic Cultures from Northwestern Europe. Journal of Danish Archaeology. Volume 5, 1986. Odense Universitetsforlag.
- Johansson, A. D. 1990:* Barmose-gruppen. Præboreale boplads fund i Sydsjælland. Århus Universitetsforlag 1990.
- Møhl, U. 1978:* Elgsdyrskeletterne fra Skottemarke og Favrbø. Skik og brug ved borealtidens jagter. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1978. København 1980.
-

Elgen. *Alces alces*

Engang levede der elge over det meste af Europa samt i store dele af Asien og Nordamerika. I dag findes dyrene stadig i de tre verdensdele, men kun i de nordligste skovområder.

kaldes der i stedet for "moose". Inden for det europæiske-asiatiske område lever to underarter, mens der i det nordamerikanske område findes fire underarter.

Elgens udbredelse

I det europæiske udbredelsesområde skønnes bestanden af elge til omkring 750.000 dyr. Den største bestand i Skandinavien findes i Sverige, hvor den er vokset støt siden sidste århundrede og toppede i 1981/82. Da skønnedes bestanden til mellem 214.000 og 236.000.

Udseende

Elgen er Europas største landpattedyr og verdens størst hovdyr. Den kaldes elg i det nordlige Europa og Asien, mens man i Nordamerika ved "elk" forstår en race af kronhjorten (wapitien). Elgen

Elg

Elgen kendes på sin betydelige størrelse, med en højde over skulderen på omkring 2,20 m. Kroppen er mellem 2 og 3 m lang, og da den tillige er relativ smal – tyrens mere end koens – virker dyret utroligt højt. Et indtryk der også forstærkes af de lange ben. En fuldvoksen skandinavisk elg kan veje op til 500 kg (Alaska elgen kan veje op til 800 kg) og løbe med en topfart på 56 km/t.

Hovedet er massivt og karakteriseret ved den overhængende overlæbe. Ørerne er brede og store, mens øjnene er små med et "kalvet" udseende. Halen er 4-5 cm. Med undtagelse af et lille trekantet felt over næseborene er snudepartiet beklædt med hår. Halsen er kort og svær, og oven over skulderpartiet har tyre såvel som køer en 15-20 cm høj manke, der kan rejses i vrede. Under underkæben hænger en hårbeklædt hudlap. "Bjælden", som den også kaldes, er størst hos tyren. Dens bagparti er påfaldende lavere end det veludviklede skulderparti. Pelsens farve varierer fra gråbrun til mørkebrun. Vinterpelsen er længere og tykkere end sommerpelsen. Kalvenes pels er rødbrun, men bliver grålig hen på efteråret.

Elgen har en veludviklet hørelse og lugtesans, mens deres synssans ikke er helt så god, og endda bliver ringere med alderen. Hannen bærer en del af året et stort gevir, som skiftes én gang om året.

Hannens gevir

Hos tyrekalve ses de nydannede rosenstokke allerede i oktober. Fra disse vokser geviret ud i løbet af foråret og sommeren. Mens geviret vokser, er det dækket af et lag hud, der kaldes basten. I begyndelsen er geviret blødt, men det bliver hårdere og hårdere efterhånden som det tilføres forskellige kalksalte.

Når geviret er færdigdannet i august,

holder de blodkar, der sidder i basten, op med at føre blod rundt. Det bevirker at basten lidt efter lidt tørrer ud og dør. På det tidspunkt forsøger hannen at fjerne basten ved at gnide geviret op ad træer og buske - han fejer geviret. Nyfejjet gevir er næsten hvidt, men antager i løbet af nogle dage en mere eller mindre brunlig farve.

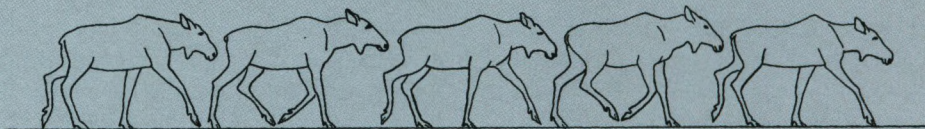
Hannernes gevir er ikke ens. Størrelsen afhænger af hvor gammel elgen er. De unge og de gamle elge har de mindste gevire. Ved 5-12 års alderen er geviret størst. Selve geviret består af to grene, der hver for sig indeholder en bred skovlformet del med et større eller mindre antal takker. I nogle tilfælde kan der være over 10 takker på en enkel gren. Geviret kastes i januar-februar, de ældste dyr først og de yngste sidst. Ældre tyre kan kaste geviret så tidligt som november, mens en del yngre tyre ikke kaster før april.

Elgen i terrænet

Elgen lever normalt i skovområder, hvor der er søer, moser eller sumpe.

Af hjortearterne er elgen den mindst sociale. Om sommeren færdes hannerne enkeltvis, mens hunnerne er sammen med deres kalve. I løbet af efteråret forlader elgene de sumpede områder, hvor de har opholdt sig om sommeren. Som regel færdes de vinteren igennem i større eller mindre flokke, men dette tilskrives først og fremmest ernærings- og sneforhold. En stor del af tiden strejfer de omkring for at finde steder, hvor der er føde. Når foråret begynder, opløses flokkene lidt efter lidt. De hunner, der skal føde, søger hen til skovområder, hvor de kan være uforstyrrede.

Elgen vandrer normalt stille og rolig omkring. Bliver den skræmt kan den løbe særdeles hurtigt (topfart 56 km/t),

Elgen i gang og løb

selv om den bevæger sig på steder, hvor der er mere eller mindre tæt underskov. Ofte flygter den ud i et sumpet område, hvor de fleste af dens fjender har svært ved at bevæge sig. Den kan ikke løbe hurtigt, når den opholder sig i en sump, men den synker normalt ikke dybt ned i den bløde bund, for den er i stand til at sprede klovene og bøje tærne, så biklovene også kan støtte. Kommer elgen frem til en sø eller et bredt vandløb, sker det ofte, at den uden videre fortsætter ud i vandet og svømmer over til den modsatte bred.

Elgen lever af planter

En stor del af elgens tid går med at søge føde. Den er især interesseret i blade og knopper fra forskellige løvtræer og buske, men den spiser også rødder, græs og andre urteagtige planter, den kommer i nærheden af.

Selv om elgen for en stor dels vedkommende lever af de planter, den kan finde i skoven eller på markerne, sker det med jævne mellemrum, at den søger ud i en sø eller en mose, hvor den spiser af vandplanterne. Vandplanterne æder

de med hovedet helt under vand.

Om vinteren, når der er is på søerne, og skovbunden er dækket af et tykt lag sne, har elgen svært ved at finde friske, grønne planter. På den årstid lever den for en stor del af bark, som den skræller af træerne. For at få fat på så meget som muligt, rejser den sig ofte på bagbenene, mens den støtter med forbenene på træets stamme.

Fjender

En voksen elg har ikke mange fjender. De eneste, der normalt er i stand til at true den, er bjørnen og ulven. Kalvene og de svagelige dyr kan desuden blive angrebet af lossen og jærven.

De forskellige rovdyr har normalt svært ved at komme i nærheden af elgen, på grund af dens særdeles veludviklede lugtesans, der sætter den i stand til at opdage en fjende på lang afstand, hvis den altså nærmer sig med vinden. Sker det imod vinden har elgen noget sværere ved at opdage det, med mindre den kan høre det. Dens hørelse er særdeles skarp, og ørerne er store og bevægelige.

Brunst-tiden

Midt i september begynder elgenes brunst-tid. I den følgende måned spiser hannerne som regel ikke ret meget. De er stærkt ophidsede og urolige. Det meste af tiden strejfer de omkring for at opsøge hunnerne. Gang på gang udstøder de grytende lyde for at gøre opmærksom på, hvor de opholder sig.

I brunst-tiden kan det være ret svært at se hannens farve, for han er oft dækket af jord og mudder. Flere gange om dagen søger han hen til en fordybning, en såkaldt brunstgrube, som han har gravet med forbenene. Mens han opholder sig der, oversprøjter han fordybningen med urin, inden han lægger sig og ruller rundt. Når han lidt senere rejser sig, er pelsen mere eller mindre fyldt med mudder. En del af muddret bliver anbragt på træer og buske, som han gnidder sig op ad. Efterhånden ender det med at hele omådet får en stærk lugt af elg.

Opfatter en parringsvillig hun hannens lugt, vil hun ofte søge hen til ham. I andre tilfælde er det hannen, der opsøger hunnen. Finder flere hanner frem til samme hun, kan der opstå voldsomme kampe mellem hannerne. Når to hanner kæmper, støder de gevirerne sammen, inden de hver for sig forsøger at skubbe modstanderen tilbage. Hvis den ene af hannerne er en del stærkere end den anden, varer kampen ikke længe. Den svageste opgiver hurtigt og forlader stedet. Er hannerne derimod nogenlunde lige stærke, kan kampen blive langvarig. Efter en sådan kamp er begge hannerne fuldstændig udmattede. Ofte er de desuden mere eller mindre sårede. På kamppladsen er der en del spor efter kampen. Over alt er jorden gennemrodet. Buske og mindre træer er knækket eller revet op.

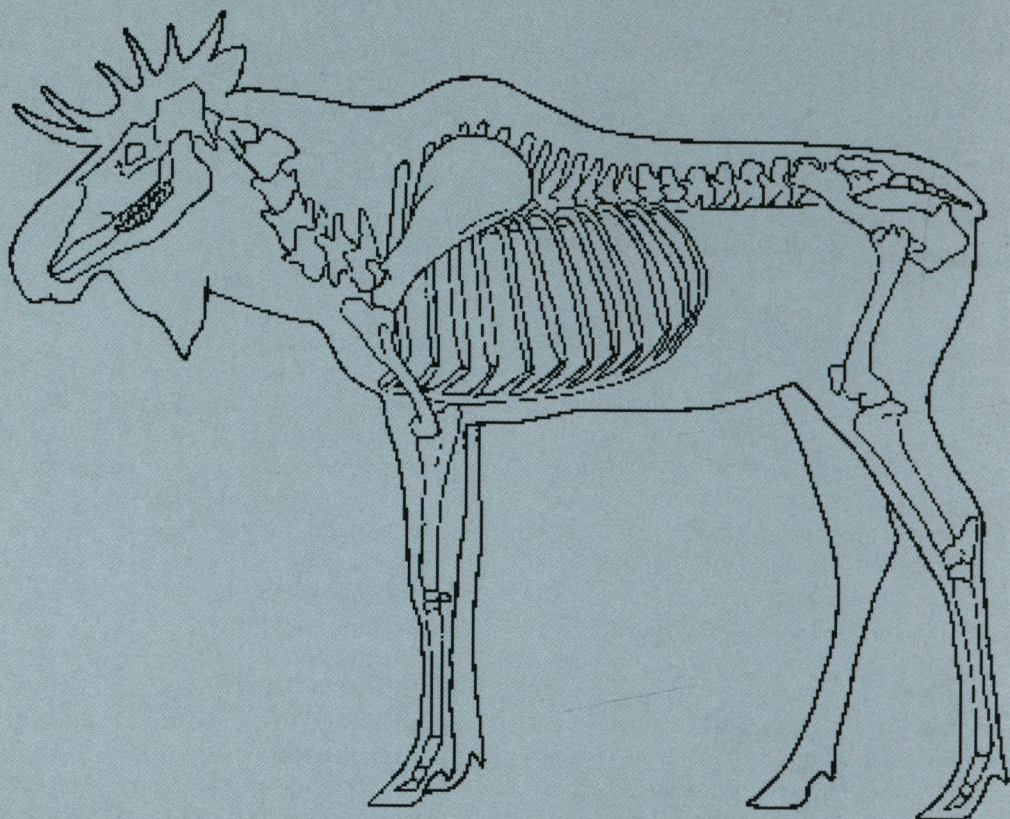
Koen er modtagelig for befrugtning i ét døgn. Bliver den da ikke "beslået", brunster den om efter ca. tre uger - undertiden flere gange. Så godt som alle kønsmodne køer bliver dog beslået første gang. Kvien bliver kønsmoden i 1-2 års alderen. Hunnerne er drægtige i ca. 8 måneder. Som regel føder de i maj eller juni. En ung hun får normalt kun én kalv, mens en ældre ofte får tvillinger - i sjældnere tilfælde trillinger.

Koen opholder sig aldrig ret længe på det sted, hvor kalven er født. Så snart, den kan gå, forlader hun stedet. Resten af sommeren følges de ad. I begyndelsen lever kalven udelukkende af den mælk, den får af moderen, men lidt efter begynder den at spise af de forskellige planter. I november - december er kalven vendet helt fra.

Kalven færdes sammen med moderen i et helt år. Mens hunnen har kalv er hun fjendtlig indstillet overfor alle fremmede, der nærmer sig. I den periode angriber hun også mennesker, hvis de kommer for nær til hendes opholdssted. Selv om hunnerne passer godt på deres kalve, sker det alligevel ofte, at en kalv mister livet. I nogle tilfælde bliver den grebet af en stærk strøm i forbindelse med en svømmetur. I andre tilfælde bliver den angrebet af et rovdyr, på et tidspunkt, hvor moderen er optaget af andre ting. Det sker også, at en kalv falder og brækker et ben, når den sammen med moderen flygter fra en fjende.

Elge i Danmark

Elgens indvandring i Danmark formodes at finde sted i jægerstenalderen for omkring 14.000 år siden. Det ældste skelet af elg i Danmark stammer fra Vonsmose nær Haderslev og dateres til 11.770 f.Kr. Navnlig i perioden 8.500 - 7.000 f.Kr. syntes elgen at være talrig.

Elgskelettet

Her var den sammen med uroksen Maglemosejægerens storvildt. I yngre stenalder, Bondestenalderen, forsvinder elgen.

De første elge var meget store for så at blive mindre med tiden. Datidens helt åbne og relativt åbne skove fra 9.550 f.Kr. til 7.000 f.Kr. bød elgen på masser af velegnede levesteder.

Fra 7.000 f.Kr., hvor det danske fastland opløses i et ørige, og hvor en tæt løvurskov breder sig, begynder en langsom tilbagetrækning af elgene fra Danmark. Først fra Sjælland, så de fynske øer og sidst fra Jylland, hvor elsdyret træffes endnu i 3000 år.

Årringe fortæller alderen

Som hos de andre hjortearter kan elgens alder ikke bedømmes på antallet af tæker på geviret, men kun på tandudviklingen og -sliddet. Selv om tandsliddet giver et godt fingerpeg om alderen, kan den ikke bestemmes eksakt på dette. Det kan den derimod på et laboratorium. Dette sker ved en gennemskæring af en tandrod og optælling af "årringe".

Elge i nyere tid

Elgen kendes også i Danmark fra Nyere tid, hvor nogle få individer optrådte i Nordsjælland. Bestanden bestod af 4 dyr, 1 ko og 3 tyre, der formodes at have

passeret Øresund ved at svømme over fra Sverige. I 1933 ankom den dengang unge elgko. Koen opholdt sig mest i Gribskov hvor den døde af alderdom i 1951. I september 1942 svømmede den første tyr fra Sverige og steg i land ved Rungsted kyst. Den strejfede omkring i de Nordsjællandske skove, indtil den døde i Teglstrup Hegn ved Helsingør i januar 1943. Den officielle dødsårsag var forstoppelse, men et hul i skindet viser at den blev skudt. I september 1946 ankom de to sidste tyre. Den ene blev skudt i december 1952, da den blev for farlig for sine omgivelser, mens den sidste tyr forsvandt i 1953. Selv om der

således i en længere del af den tid, koen levede i Gribskov, var tyre i området, nåede den aldrig at blive med kalv. I 1951 udsatte man som forsøg en kvie i Valby Hegn, men det mislykkedes.

I foråret 1972 kom der atter en elgtyr svømmende over fra Sverige. Denne tyr der var stærkt afkræftet, da den kom i land, blev indfanget og sendt tilbage til Sverige, hvor den kort efter døde. Tilsvarende skete i 80'erne.

Den sidste elg ankom i 1999, også svømmende fra Sverige. Den blev dræbt den 20 maj 2000, da et tog med 140 km/t påkørte den ved Ringsted

Flinthugning og flækkefremstilling i den tidlige Maglemosekultur

- En analyse af flækkeindustrien på bopladserne Barmosen I og Hasbjerg II.

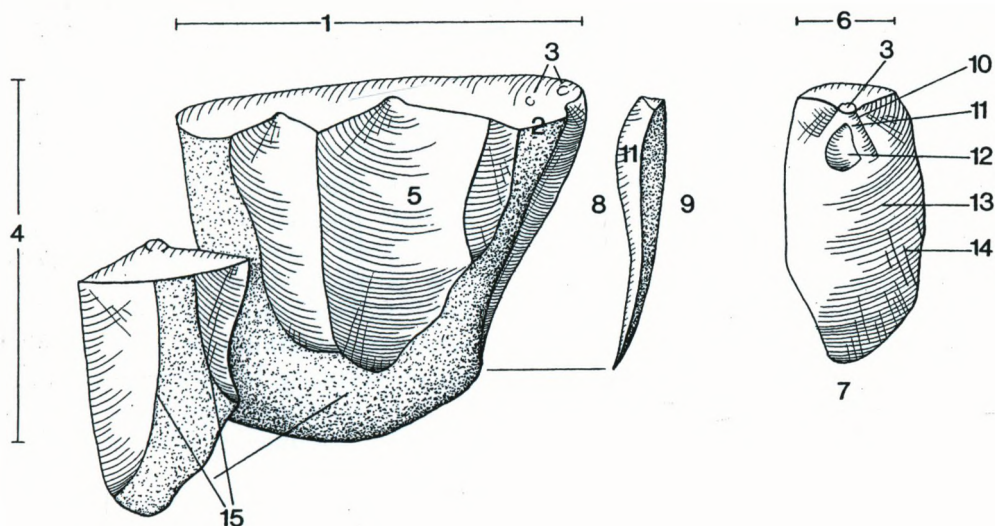
Af Mikkel Sørensen

I forbindelse med mit arkæologispjeciale, som omhandler en undersøgelse af flinthåndværk i Maglemosekulturen, opdagede jeg, at der på to bopladser fra den tidlige Maglemosekultur på Sydsjælland var en stor forskel på flækernes udseende. Forskellen som ikke tidligere var beskrevet kunne ikke umiddelbart forklares, men måtte givet afspejle teknologiske forskelle i fremstillingsprocessen. Da jeg selv er flinthugger blev

min nysgerrighed derfor vakt. Hvad kunne årsagen til denne forskel være? Følgende lille artikel er et resume af det studie som blev foretaget for at afklare problemet.

Flintredskaber og arbejds traditioner

Man ved kun lidt om menneskene og den udvikling som skete i den tidlige stenalder. Dette skyldes at bevaringen af

Karakteristiske kendetegn på flække og flækkeblok: 1.slagflade, 2.slagfladekant, 3.ringformet slagmærke (konus), 4.blokforside/front, 5.negativ afspaltning, 6.slagfladerest, 7.distalende, 8.slagbuleside, 9.rygside, 10.konus, 11.slagbule, 12.slagbulear, 13.bølgelinier, 14.radialstråler, 15.ryglinier. Tegning: L.Johansen, Vang Petersen 1993.

menneskenes redskaber og boliger er meget dårlig. Kun et materiale har tålt de mange år i jorden og det er flinten. Når man derfor skal undersøge hvordan menneskene har levet og tænkt og hvordan udviklingen igennem stenalderen er foregået, sker det derfor hovedsageligt ved beskrivelse og analyse af flintredskaberne. Udviklingen gennem Maglemosekulturen er blevet beskrevet ved flintpilenes skiftende udformning, dette kan imidlertid være problematisk dels fordi pilespidsernes ringe størrelse gør dem svære at finde, men også fordi pilespidserne muligvis produceres forskelligt, alt efter hvilken type jagt de skal anvendes til.

Som udgangspunkt for fremstillingen af flintredskaber i Maglemosekulturen anvendes flækker. En flække er et aflangt flintafslag specielt fremstillet fra en blok af flint, en såkaldt flækkeblok. Hvis man ser grundigt på flækkerne fra forskellige bopladser indenfor Maglemosekulturen opdager man at flækkerne ændrer karakter og udformning. Når flækkerne ændrer deres udformning er årsagen at den måde de er fremstillet på ændres, man siger at teknologien skifter. Teknologien, som svarer til den håndværkstradition der har eksisteret til en given tid, kan derfor defineres ved flækkernes karakteristiske udformning. Eller sagt med andre ord kan menneskenes måde at fremstille flækker på, beskrive forskellige traditioner i forskellige tidsperioder.

Ved teknologisk at analysere og beskrive de forskellige arbejdsstraditioner gennem Maglemosekulturen, er det muligt at beskrive en udvikling som ikke bare omfatter pilespidserne, men hele flækkematerialet. Dette betyder at det vil være muligt at datere bopladser på hele flækkematerialet, ud fra menneskenes

overordnede kulturelt betingede arbejdsstrategi.

Bopladserne Hasbjerg II og Barmosen I

I 1969 blev to udgravninger foretaget i Sværdborg Mose lidt vest for Hasbjerggård og i Barmosen på Sydsjælland. Udgravningerne blev i begge tilfælde foretaget efter fund af flintredskaber, og det konstateredes at bearbejdet flint fandtes i store koncentrationer indenfor et op til 7 x 5 meter stort ovalt område, svarende til en boplads med hyttetomt.

Bopladserne fik henholdsvis navnene Barmosen I og Hasbjerg II. Specielt karakteristisk for begge bopladser var især store økser fremstillet af flintskiver, samt små simpelt fremstillede pilespidser, såkaldte lancetmikrolitter. Desuden fandtes skrabere, stikler, bor og knive, samt en masse flintstykker som enten var forarbejdet eller lå tilbage fra tildannelsen af redskaberne.

Ud fra pilespidsernes type samt Barmosens geologi kunne bopladserne dateres til en periode fra ca. 8500 til 9000 år før år 0, hvor Barmose I er lidt ældre end Hasbjerg II bopladsen. Begge bopladser tilhører således den tidligste mesolitiske stenalderkultur i Danmark, den såkaldte Maglemosekultur. Begge bopladser er uden indblandinger fra senere stenalderkulturer og repræsenterer en kortvarig bosættelse hvilket gør dem til velegnede studieeksempler på de tidlige håndværkstraditioner i denne kultur.

De spørgsmål som stilledes til flækkematerialet på de to bopladser var:

1. Hvad er flækkernes kendetegn, 2. Hvordan har fremstillingsstrategien for flækkeproduktionen på de to pladser været. 3. Ved hvilken teknik er flækker-

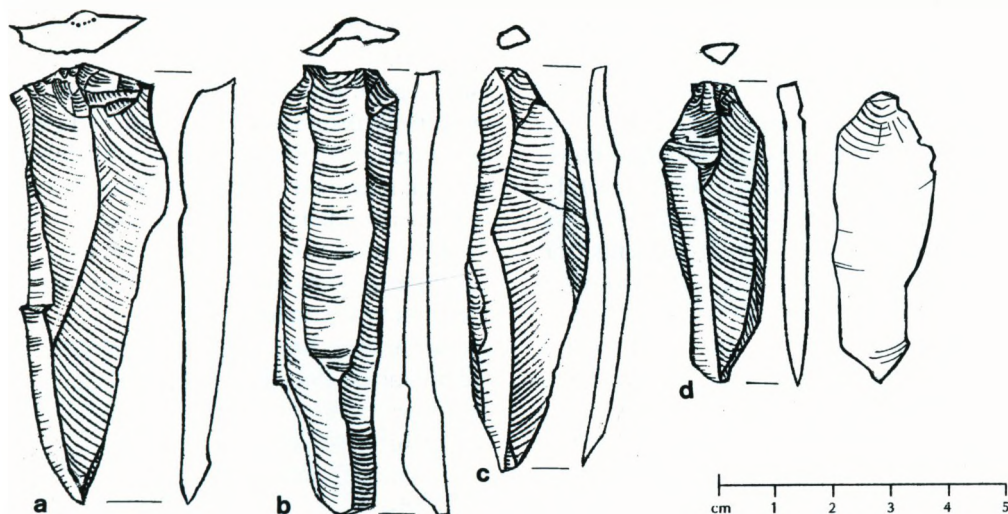
ne fremstillet, hvilket svarer til hvordan og med hvilke værktøjer er flækkerne fremstillet.

Flækkernes kendetegn

Ved undersøgelsen af flækkerne fra de to bopladser viste det sig at flækkerne var meget forskellige. Flækkerne fra Barmosen I var karakteristiske ved dels at have en meget tydelig slagbule (den bule som findes i flinten hvor den rammes med hammeren ved afspaltningen), dels at have en stor slagfladerest (den rest af slagfladen som findes tilbage på flækken efter afspaltningen) flækkerne var desuden uregelmæssige og forholdsvis tykke.

Flækkerne fra Hasbjerg II var mere regelmæssige end flækkerne fra Barmosen I, men dog slet ikke så regelmæssige som det kendes fra senere perioder i stenalderen. Endvidere havde Hasbjerg-flækkerne ofte en såkaldt læbedannelse, dvs et lille udspring ovenover slagbulen ved kanten til slagfladen, ydermere havde enkelte flækker fra Hasbjerg II ingen slagbule og kun en kraftig læbedannelse.

Disse forskelle skyldes givetvis forskellige håndværkstraditioner, men mere præcist hvorfor er flækkerne forskellige og hvordan er fremstillingen af flækkerne overhovedet foregået?

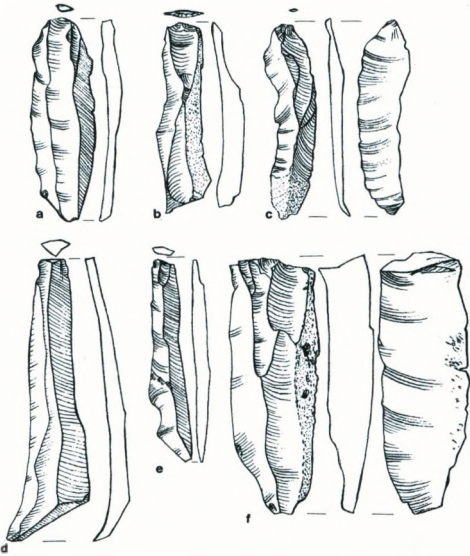

Flækker fra Barmosen I. Flækkerne er uregelmæssige og brede, de har store slagbuler og ofte en stor slagfladerest med et ringformet slagmærke. Tegning: H. Dahl.

Flækkerne fra Hasbjerg II bopladsen viste sig derimod dels at have små slagbuler dels at have meget små slagfladerester, og flækkerne var forholdsvis tynde. Flækkerne havde desuden tit en knust slagfladekant på toppen af flæk-

Fremstillingsstrategien

En flækkefremstillingsproces kan principielt opdeles i følgende trin: 1. Lokalisering, udvælgelse, tilvejebringelse og testhugning af rå flintblokke. 2. Tildannelse af flækkeblokken. 3. Fremstilling

Flækker fra Hasbjerg II. To flækketyper findes: En type med meget lille slagbule og lille eller knust slagfladerest (flække nr. a,b,c). En type flække uden slagbule, med stor slagfladerest (flække nr.d,e). Den kraftige flække (f) har ingen slagbule og tydelig læbe. Det ses at flækkerne (på nær f) er tynde og rimelig regelmæssige, samt at de kan have mange bølgelinier på slagbulesiden. Tegning: H. Dahl.

af flækker, eventuel genopretning og reorientering af flækkeblokken og fremstilling af ny serie af flækker 4. Ophugning og kassering af flækkeblokken. Ved at gennemse det såkaldte flintaffald fra henholdsvis Barmosen I og Hasbjerg II og udtage flækkeblokke, afslag og flækker fra flækkefremstillingen og derefter lægge dem op efter hvilket trin i fremstillingsprocessen de stammede fra, kunne den fortidige fremstillingsproces beskrives. Her viste det sig at flækkerne på begge bopladser generelt er fremstillet efter den samme nedenfor beskrevne fremstillingsstrategi:

Den fine glasagtige ofte sribede flint i blå og grålige farver som i dag kaldes

falsterflint blandt flintsmede har været udvalgt som råmateriale, denne findes hyppigt på morænejordene på Sydsjælland.

Råblokkene har været kantede delvist kalkdækkede former, af ca. nævestor størrelse. Slagfladen for blokken er valgt som en naturligt forekommende ofte konkav flade.

De første flækker afspaltes ned over forsiden af blokken langs allerede eksisterende rygdannelser mellem naturlige afsprængninger og kalkdækkede flader. De efterfølgende flækker bliver mere regelmæssige og tynde, de vil være rette eller let krumme, men vil ofte have en tendens til at blive kraftige i spidsenden og fjerne materiale fra bunden af flækkeblokken. Efter fremstilling af en serie flækker vil platformens vinkel i forhold til siden af blokken ofte være uegnet til videre flækkeafspaltning, men den kan justeres ved et nyt slagfladedannende afslag, eller ved et kraftigt afslag fra toppen af blokken. Såfremt denne genopretning af blokken lykkes vil en ny serie mindre flækker fremstilles ved en tilsvarende fremgangsmåde.

Blokken udnyttes på en sådan måde, at kun den del af slagfladens omkreds som har en 70-90° vinkel i forhold til forsiden af blokken anvendes, til flækkefremstilling, den resterende del af blokken er utildannet og ofte kalkdækket.

Blokken anvendes til dens størrelse gør den uegnet til en videre udnyttelse eller til flækkerne afknækker på blokken og umuliggør flere afspaltninger.

På Hasbjerg II sås endvidere at man ofte også anvendte blokke med to modstående slagflader og fremstillede flækker skiftevis fra begge ender af blokken.

Forskellen mellem flækkerne kan altså ikke forklares ud fra den måde fremstillingsprocessen er disponeret på,

for strategien for flækkefremstillingen viste sig at være tilnærmelsesvis den samme ! Men hvordan skal forskellen så findes og forklares ?

Fremstillingsteknikken

Nutidige forsøg med flinthugning og fremstilling af flækker kan være med til at give en forklaring på, ved hvilken teknik flækkerne er fremstillet.

Ved en forsøgsrække med Maglemosekulturens flintteknologi udført i Historisk Arkæologisk Forsøgscenter, i Lejre, sommeren 2000, afprøvedes den tidlige Maglemosekulturs flækketeknologi.

Målet med forsøget var at afprøve hammere med forskellig hårdhed og elasticitet, for på den baggrund at beskrive hvilke kendetegn flækkerne fik. I alt 9 flintblokke, med en samlet vægt på 7840 g, af den såkaldte ifalsterflint blev fremstillet. Blokkene var enpolde 8-10 cm høje med glat slagflade af typen som kendes fra den tidlige Maglemosekultur på Sydsjælland. Hammerne som anvendtes, var 4 forskellige typer med forskellig hårdhed.

Der gøres klar til fremstilling af flækker med takkølle. Flintsmiden sidder på en lav træblok og dækker låret med et skind. Flækkeblokken formes og klargøres til de første afspaltninger. Forsøgssituation er fra Historisk Arkæologisk Forsøgscenter, Lejre, sommeren 2000 Foto: H.Schilling.

Flækkeblokken holdes på låret mens elgtakkøllen ved slaget snitter slagfladekanten, hvorved en flække kan afspringe langs rygge fra blokkens forside. Foto: H.Schilling.

Den med elgtakkøllen, afspaltede flække og flækkeblokken. Foto: H.Schilling.

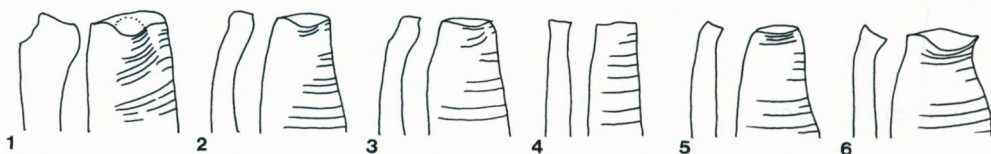
Disse havde følgende kendetegn: 1. Hammer af kvartsitsten, hård type, 2. Hammer af sandsten, mediumhård/elastic type, 3. Hammer af kalksten blød elastic type 4. Hammer af elgtak af blød elastic type. I alt fremstilledes med disse hammere 452 flækker.

Ved fremstillingen af blokke og flækker kunne man gå frem efter den strategi for flækkefremstilling, som var fundet ved analyse af flintgenstandene fra Barmosen I og Hasbjerg II beskrevet ovenfor. Flækkernes længde, bredde og tykkelse blev målt og følgende kende-

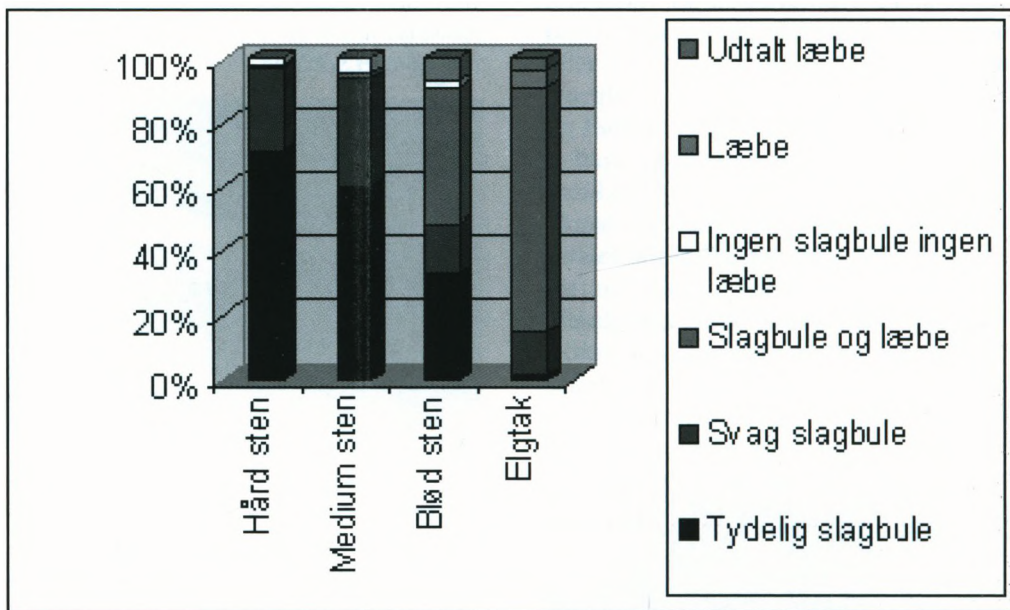
tegn blev beskrevet: fragmentering, slagbulens form, tilstedeværelsen af slagbular, konusdannelse i slagfladen og slagfladerestens størrelse.

fladen, samt ved hvilken vinkel, viste sig at være betydende for flækkens udseende.

Forskellen på flækkerne fra Barmosen

Flækkernes forskellige typer slagbuler: 1.tydelig slagbule, 2.svag slagbule, 3.slagbule og læbe, 4.ingen slagbule ingen læbe, 5.læbe, 6.tydelig læbe. Tegning: M.Sørensen, delvist efter Madsen 1994.

Forsøget med fremstillingsteknikken viste at flækkerne fik forskellige slagbuler ved anvendelsen af forskellige hamre. Det ses, på søjlediagrammet, at de hårde hamre giver tydelige slagbuler, hvorimod de bløde hamre af "bløde" sten og tak giver flækker med slagbule og læbe. Ved brug af elgtakhammeren forekommer de typiske flækker uden slagbule med tydelig læbe. Schilling & Sørensen 2000.

Resultaterne af forsøget med flækkefremstillingen viste sig at kunne forklare de forskellige flækketyper kendetegn. Det viste sig nemlig at flækkernes kendetegn ændredes gradvist jo blødere en hammer vi brugte Men også måden blokken blev ramt på, altså hvor på slag-

I og Hasbjerg II kan derfor forklares teknisk ved følgende beskrivelse:

Bruger man en hård hammer af eksempelvis kvarsitsten og rammer man slagfladen i et bestemt, men ikke for hårdt slag i en vinkel på ca 70°, ca 5 mm fra kanten af flækkeblokken, vil

man typisk få en stor uregelmæssig flække med stor slagbule og stor slagfladerest. Denne type af flækker er typiske for Barmose I bopladsen.

Ved at anvende en blød hammer, af elggevir samt ved først at præparere slagfladekanten på flækkeblokken, så den bliver lige og stumpvinklet og derefter med en hurtig bevægelse nærmest trække hammeren hen over slagfladen i en vinkel på ca 45°, så den kun lige snitter det yderste af slagfladekanten, vil der ved kontakten med hammeren løses en tynd flække med lille slagbule, læbe og lille eller knust slagfladerest. Hvis man imidlertid (ved et uheld) rammer længere inde i slagfladen, vil flækken nærmest rives af blokken og der kan opstå en flække uden slagbule og kun med læbe. Disse to flækketyper er typiske for flækkerne fra Hasbjerg II bopladsen.

Konklusion

Et bud på flækkernes forskellige udformning er, at menneskene fra Barmose I bopladsen har fremstillet deres flækker ved direkte slag med en hammer af hård sten, hvorimod menneskene fra Hasbjerg II bopladsen har

anvendt en kølle af tak til at fremstille tyndere og mere regelmæssige flækker. Det er tankevækkende at der findes to teknologier og to traditioner for fremstilling af flækker indenfor en forholdsvis kort periode. Teknologien som den kendes fra Barmosen I genfinder vi i den tidligere Brommekultur, hvorimod Hasbjerg II teknologien faktisk ligner teknologien fra den tidligere Ahrensborgkultur. Man kan derfor rejse spørgsmålet, om forskellen imellem de to teknologier er skyldes en udvikling gennem tiden, eller om forskellen kan skyldes forskellige jægerstammers samtidige teknologiske traditioner og at de fund vi gør af deres flintredskaber i virkeligheden afspejler to jægerstammer der bevæger sig samtidigt i de samme områder?

Denne sommer udgraver Sydsjællands Museum en boplads fra den tidlige Maglemosekultur, det skal blive spændende at se hvilken type flækker som her dukker op. For den eneste måde at opklare de uløste gåder om hvem mennesket var og hvor de kom fra ved overgangen mellem Maglemosekulturen og de tidligere kulturer er, ved flere gode fund, flere teknologiske undersøgelser og flere dateringer af bopladserne.

Litteraturliste:

Johansson, A.D. 1990.

Barmosegruppen. Præboreale bopladsfund i Sydsjælland. Århus.

Madsen, B. 1994. Istidsjægerene ved Jelssøerne. Ed: J.Holm & F.Reick.

Skrifter fra museumsrådet for sønderjyllands amt, 5. Haderslev.

Schilling, H og Sørensen, M 2000.

Forsøg med ældre maglemosekulturs flintteknologi. Upubliceret forskningsrapport. Historisk Arkæologisk Forsøgscenter.

Vang Petersen, P. 1993.

Flint fra Danmarks oldtid. København 1993.

Arkæologiske planterester

- en kulturhistorisk kilde

Af Annine S. A. Moltsen

Planterne har altid været, og er stadig en meget vigtig ressource i dagligdagen. De har været brugt i utallige sammenhænge til tøj, husgeråd, redskaber, boliger, varme, føde, foder, nydelse, medicin, overtro, leg, musik o.s.v. Planterester findes da også i enhver udgravning, eller hvor der har været menneskelig aktivitet. Det er bare ikke altid vi er opmærksomme på dem, måske fordi de ofte er så små, at de bliver overset. Når de botaniske rester derimod repræsenterer en hel eller en del af en artefact, som større genstande af træ anvendt til redskaber, husgeråd eller musikinstrumenter er de nemme at få øje på og deres kulturhistoriske værdi ligeså. Men i udgravningerne findes tillige frø, pollen og stumper af ved, som kan have mindst ligeså stor informationsværdi, det er blot en anden del af kulturhistorien de belyser.

Makrofossilanalyser

Botaniske makrofossiler, der typisk omfatter frø, frugter, nødder og lignede, er per definition planterester, der er så store, at de kan ses med det blotte øje. Det kræver dog ofte op til 100 gange forstørrelse for at se de karakterer, der gør at de kan bestemmes til art.

Hvor planteresterne har været i kontakt med ild, uden der er sket en fuldstændig forbrænding, findes de i forkullet form. De forkullede frø, der er sprøde, er følsomme mod mekanisk slid

f.eks. tråd. De findes derfor ofte bevaret i stolpehuller, lavninger eller andre beskyttede steder.

Uforkullet organisk materiale vil normalt nedbrydes af mikroorganismer, orme og andre dyr. Men hvis der har været iltfattigt, har mikroorganismerne og dyrene ikke kunnet leve der, og frøene vil derfor være bevaret. Sådanne forhold findes enten hvor der har været vandmættet, eller hvor lagene er blevet hurtigt forseglede. De tykke kulturlag i byerne, brønde, latriner eller voldgrave er typiske eksempler på steder, hvor der er velbevaret uforkullet organisk materiale.

Tolkningsgrundlag

For det er muligt, at tolke hvilken funktion planterne i hvert enkelt tilfælde har indgået i, er det væsentligt, at kende den sammenhæng hvori de aflejret. Her er lagenes dannelse og funktion samt den arkæologiske sammenhæng vigtig.

Der er ofte umuligt, at se de enkelte komponenter, der indgår i et lag når man står ude i udgravningen, specielt kan de mørkebrune fedtede aflejringer, med et stort indhold af findelt organisk materiale være meget vanskelige. En makrofossilanalyse bør derfor altid kombineres med en supplerende laganalyse, hvor en prøve fra laget først undersøges under stereolup, hvorved det er muligt at se lagets opbygning med en større detaljeringsgrad. Herefter

slemmes materialet gennem analysesigter, så de finere partikler vaskes bort og komponenter som frø, rødder, blade, æggeskaller, trækul, vinteræg fra dafnier o.s.v. kan erkendes. Sammen med jordartsbeskrivelsen udgør de komponenter, der findes i prøven et vigtigt grundlag for tolkningen af lagets dannelse og funktion. Til eksempel kan nævnes at fækalier fra køer og heste indeholder fragmenterede overjordiske plantedele og stort set intet mineralsk materiale. Tørv indeholder derimod tillige underjordiske plantedele og der kan godt være varierende mængder af mineralske partikler i.

I dateringsmæssig sammenhæng er det ikke uvæsentligt, hvilket materiale der udvælges til aldersbestemmelsen. Således er tørv fundet på bopladser eller i middelalderbyer sandsynligvis ikke dannet på stedet, men er hentet fra moser i oplandet og anvendt til brændsel, byggemateriale, strøelse eller lignende. Hvis tørv der er flyttet fra det sted, hvor det oprindeligt er blevet dannet, anvendes til datering, fås et resultat der afspejler, hvornår laget blev dannet i moser, hvilket kan afvige væsentlig fra det tidspunkt, hvor det er blevet anvendt i den arkæologiske sammenhæng.

Stor nælde er en plante, der er en del af den naturlige danske flora. Oprindeligt har den vokset i næringsrige, fugtige skove. Herfra har den bredt sig til andre ofte kulturpåvirkede steder. Den vokser ofte på gamle møddinger eller nær bebyggelser, hvor der er meget næringspåvirket. Taverne fra stor nælde har været brugt til fremstilling af lærred og reb. Det ældste kendte stykke tekstil fra Danmark, er således linned af nælde-taver, der er fundet i en grav fra yngre bronzealder ved Voldtofte på sydvest

Stor nælde vokser ofte hvor der er kultur- og næringspåvirket. Foto: Annine S. A. Moltzen

Fyn. Derudover har nælden været dyrket eller indsamlet og anvendt som foder til køer, heste, grise og høns og de friske bladskud har været brugt som erstatning for kål, spinat og salat. I Harpenstrengs skrifter, der går tilbage til 1300-tallet indgår nælden i afkog, opløsninger, omslag og salver, der skulle være effektive mod utallige lidelser, blandt andet gulsot, lungesygdomme, orm, sidesting og løse tænder. Den har desuden været anvendt til farvning, til at holde myg, fluer og bladlus væk og asken har været brugt til vask i stedet for soda.

Når der findes frø af stor nælde i en aflejring, er det vigtigt at fundene sammenholdes med de arkæologiske observationer. Hvis frø af nælde er fundet udenfor en bebyggelse og laget indeholder rødder og affaldskomponenter, der tyder på, at der har været næringspåvirket, er det mest sandsynligt, at de har groet på stedet. Består laget derimod af dyrefækalier kan nælden have været anvendt som foder. De planter der findes frø af i dyrefækalierne vil afspejle den vegetationstype, hvor dyrene har græsset eller hvor der er slået hø, og man må da vurdere om det er sandsyn-

ligt, at nælden kan have været en del af denne flora. Er frøene derimod fundet inde i bebyggelsen, i et kar eller en krukke kan det indikere at den i dette tilfælde har været brugt til andet formål alt efter fundforholdene. De store mængder af frø fra stor nælde, der blev fundet i et par af brøndene på Næs, kan enten stamme fra planter udlagt til rødning med henblik på udnyttelse af taverne, eller de kan måske komme fra planter, der har groet i nærheden af brønden. For sikkert at afgøre dette vil det kræves, at der kigges på de plantefibre, der blev fundet i brønden, idet større mængder af taver fra nælde vil understøtte teorien om, at de i dette tilfælde skulle være brugt til fremstilling af tekstil eller reb.

De mere åndelige anvendelser af nælden, kan vi naturligvis ikke påvise ud fra sådanne analyser, her har vi kun de skriftlige kilder at støtte os til.

Kost og helbred

Sundhed og sygdom er to vitale begreber, som må have haft lige så stor betydning i fortiden som de har nu. Sundheden hænger i høj grad sammen med kostens sammensætning. Måske har man ikke tidligere været så bevidst om denne sammenhæng, som vi er i dag, men forkert kost gennem længere perioder må have ført til et mere tydeligt begreb nemlig sygdommen.

Der findes to arkæologiske kilder, der helt sikkert kan fortælle, hvad vore forfædre har spist, nemlig maveindholdet som kendes fra undersøgelserne af moseligene og så er der latrinmaterialet. Det er imidlertid kun det sortiment af vegetabiliske fødevarer, hvor frø eller frugter er anvendt, der afsløres gennem de traditionelle makrofossilanalyser, hvorimod rodfrugter og grønne dele

ikke kan erkendes. Her skal i stedet laves undersøgelser af epidermis eller andre strukturer, hvilket er et speciale, der sædvanligvis ikke udføres i Danmark, ikke mindst fordi det er temmelig tidskrævende og dermed kostbart. Oplysninger om denne del af føden må vi i stedet hente i havebrugene. De skriftlige kilder omtaler humlegårde, køkkenhave, kålgårde og abildgårde, men da haverne har været placeret på forholdsvis tør bund, vil det organiske materiale sædvanligvis være nedbrudt. Vi må derfor søge efter de steder, hvor haveaffaldet er blevet deponeret. Ved udgravningen på Kongens Nytorv i København, hvor der blev taget prøver af alle lag, der indeholdt organisk materiale, blev der meget overraskende fundet udrømmet haveaffald øverst i den middelalderlige

Frø fra morbær, fundet i den middelalderlige voldgrav i København Foto: Annine S. A. Moltsen

voldgrav. Laget indeholdt frø fra bl.a. have-salat, have-kørvel, persille, spinat og pastinak, der alle er planter, hvor man normalt ikke spiser frøene. I dette lag blev tillige fundet frø fra morbær.

Kendskabet til planternes helbredende virkning eller i al fald troen på den helbredende kraft, kender vi primært fra de skriftlige kilder. Imidlertid er der bevaret relativt få af disse dokumenter specielt fra den tidlige del af perioden. De første der anvender skriften er hovedsagelig munkene og de skriver primært om sig selv. Dette fører ofte den antagelse, at de såkaldte "klosterplanter" der ikke er en del af den oprindelige danske flora, er indført af munkene og primært dyrket og anvendt i klosterhaverne. Hovedparten af fundene af sådanne planter stammer da også fra klostre, men der er tillige en del fund fra aflejringer, der ikke direkte kan relateres hertil. Flere af klosterplanterne optræder desuden helt tilbage i vikingetiden inden munkene kom til landet. For at få et overblik over udbredelsen og brugen af disse planter samt deres indførselshistorie, kræver det dog at der laves langt flere analyser, således at der fås et større sammenligningsgrundlag.

Mange af disse indførte planter har spredt sig fra dyrkning og findes i dag i nicher i den danske natur. Et eksempel herpå er svaleur, der i Viborg blev fundet i latrinmateriale fra sen vikingetid / tidlig middelalder. Svaleurten er i dag udbredt i hele landet, hvor den vokser ved bebyggelser, meget ofte på gærder og i hække i landsbyer.

Bulmeurten, der er fundet helt tilbage i germansk jernalder, optræder meget hyppigt i kulturlag fra middelalderbyer. Planten er giftig og i store mængder virker den euforiserende. Den har ligesom mange af de andre urter været anvendt

mod utallige lidelser, men gennemgående, mente man at den skulle have en smertestillende og beroligende effekt. Grunden til at den så tit optræder i middelalderlag skal nok ikke tillægges dens medicinske virkning og brug som helbredende urt, men snarere at den trives godt i de næringsholdige kulturlag, hvor den har vokset som ukrudt spredt fra de dyrkede områder.

Afgrøderne

Helt tilbage i 50'erne har der været lavet analyser af forkullede rester fra forhistoriske anlæg. På baggrund af disse analyser ved vi nogenlunde hvilke afgrøder, der er blevet dyrket op gennem tiden. Analyserne af maveindholdet fra mose- og af oplagrede, bearbejdede afgrøder har vist, at det ikke kun var det rensede korn, der blev spist, men også frøene fra ukrudtet. Dette hænger sammen med bearbejdningen af kornet, idet det ikke var muligt helt, at separere korn og ukrudt. For at rekonstruere hvorledes man har høstet og bearbejdet afgrøderne, fordrer det fund af oplagrede, bearbejdede afgrøder. Dette kendes bl.a. fra Overbygård nordøst for Ålborg. Her blev der i en brandtomt efter en forråds-kælder fra førromersk jernalder fundet mængder af forkullede korn og frø fra ukrudt. De forkullede rester lå i dynger spredt ud over hele gulvet, men spor efter læder og et antal delvist intakte krukker viste, at afgrøderne oprindeligt havde været opbevaret i adskilte enheder. Fundene kunne groft set opdeles i tre kategorier, urensset korn, der bestod af korn, aksled og lidt ukrudt, rensset korn der bestod af over 90% korn og kun lidt frø fra ukrudt og endelig, ukrudtsfraktioner der indeholdt få små kerner af korn og en meget store koncentrationer af ukrudt.

Tilstedeværelsen af frø fra lavtvoksende arter af ukrudt som spergel, fuglegræs og hejrenæb viser, at stråene må være skåret tæt ved jorden. Separeringen i fraktionen med store kerner og kun få frø fra ukrudt fås ved at kaste det tærskede korn, hvorved de tungeste frø og kerner flyver længst væk, medens aksled og lette frø og kerner hurtigt falder til jorden. I følge R. Engelmark, Umeå Uiversitet, har man primært anvendt de største kerner til næste års udsåning. Ved denne gentagende udvælgelse af de største kerner år efter år, har man efterhånden fået udviklet afgrøder, som var bedst tilpasset de lokale forhold. Eftersom fraktionerne med den større koncentration af ukrudt var oplagrede og set i lyset af tilstedeværelsen af indholdet af frø fra ukrudt i mavesækken på moseligene, må disse fraktioner ligeledes have været anvendt til føde.

Funktionsbestemmelse

Sådanne fund af oplagrede bearbejdede afgrøder er desværre forholdsvis sjældne. Hyppigst findes afgrøderne i brandlag eller stolpehuller i husene. Her er det især i de tagbærende og dermed fritstående stolper, at der er aflejret forkullede frø, hvorimod hullerne fra vægstolperne, der har været forseglet af vægmaterialet f.eks. lerklining, sædvanligvis er fundfattige. Frøene kan enten være blevet forkullet i husets funktions-tid som følge tilberedning af maden eller ved ristning af kornet for at løsne avnerne fra kernerne. Når stolperne med tiden er rådnet ved overfladen, har det forkullede materiale kontinuerligt aflejret sig i de derved opståede hulninger. Der kan også være tale om nedbrænding af hele huset. Efter stolperne fra et nedbrændt hus er hevet op til genbrug, har det forkullede materiale fra

området lige rundt om hullet aflejret sig i hullerne. Analyser af indholdet i hullerne efter de tagbærende stolper har vist at koncentrationen og sammensætningen af frø i stolpehullerne ikke er ens. En sammenligning af et større materiale fra jernalderhuse i Sverige har vist, at indholdet i stolpehullerne afspejler funktionen af de enkelte sektioner af husene. I stolpehullerne i beboelsesdelen tæt ved ildstedet er der sædvanligvis den største koncentration af korn samt et lille indhold af frø fra ukrudt. Ifølge Karin Viklund, der har lavet undersøgelserne skyldes det, at det er her man har opbevaret det rensede korn, idet det er det sted i huset, hvor der har været mest tørt. Hvis kornet opbevares, hvor der er mere fugtigt vil det hurtigt orre (mugne). På brandtomter vil der i stolpehullerne i den del af huset, der har været anvendt til stald, være frø fra

Recent og subfossilt frø fra hamp.

Foto: Annine S. A. Moltsen

græslandsarter, der stammer fra foder og strøelse. Endelig vil en stor koncentration af frø fra ukrudt og kun lidt kerner fra korn indikere, hvilken del af huset, der har været anvendt til tærskning eller opbevaring af utærsket korn. Planterester kan ligeledes anvendes til funktionsbestemmelse af andre anlæg.

Her er brøndene fra Næs et strålende eksempel, hvor indholdet af hørbundtet og frø samt pollen fra hamp viser, at flere af brøndene har været anvendt til rødnings af fiberplanter.

Et andet eksempel er analyserne fra planteresterne fra et egetræskar fra Vamdrup, ved Skovborglund. Karret der målte 2,6 x 1 meter er dendrokronologisk dateret til tidlig vikingetid (820 - 850 efter Kristus). Karret blev fundet ca. 30 meter syd for Kongeåens nuværende løb på en lille tørveomgivet "halvø". I bunden af karret var et tyndt lag af sand og herover et ca. 1 cm tykt lag af trækul. Resten af karret var fyldt op med ildskørnede og sprængte sten. Stenene og trækullet tydede på, at der har været varmet vand i egetræskarret. En makrofossilanalyse af materialet fra bunden af karret viste, at der her var et procentvis stort indhold af frø fra en art af skræppe, medens der ikke blev fundet nogle skræppefrø i referenceprøven taget udenfor karret. Da skræppe har været anvendt til farvning, er det sandsynligvis forklaringen på karrets funktion. Dette vil ligeledes forklare karrets placeringen tæt på åen samt det opvarmede vand.

Planterne som miljøindikatorer

Da planterne er tilpasset forskellige økologiske parametre som nærings- og fugtigheds- og salinitetsforholdene kan de fortælle noget om miljøet. Det kan for eksempel være forholdene på en ager, hvor ukrudtsarter som spergel og hejrenæb viser, at der må have været næringsfattig, tør og sandet bund. Arter af nælde og gåsefod, der meget ofte forekommer i aflejringer fra middelalderbyerne, findes derimod, hvor der er et større indhold af næringsstoffer.

Prøver udtaget til analyser lige over

og i den øverste del af undergrunden kan fortælle om den vegetation, der oprindeligt har været på stedet. I København har det således flere steder været muligt, at påvise strandengsvegetation. Hvilket tilstedeværelsen af kveller, annelgræs og smalbladet hareøre vidner om, idet de kun findes hvor der er salt-påvirket. Andre steder er de fundet frø fra havgræs, der kun vokser i havvand. Selv om der kun har været tale om små udgravninger, betyder en konsekvent undersøgelse af de kystnære forhold, at vi med tiden kan begynde at samle de mange brikker i puslespillet og dermed danne os et helhedsbillede af hvor den oprindelige kystlinie lå, inden man begyndte at opfylde områderne.

Ritualer

Som nævnt er mere åndelig anvendelse og ritualer af planterne svære at påvise. Det tætteste vi kommer er nok begravelserne.

Ved en nyere undersøgelse fra en barnekiste fra renæssancen (endelig datering er ikke modtaget endnu) i Prinsessegade i København, blev der fundet meget velbevarede planterester. Analysen viste at barnet var lagt på en måtte af lange plantestængler, der formentlig er siv, herover var drysset rosenblade og blomster fra vellugtende kamille. Under barnets hoved fandtes tillige blomster af strand-nellike. Brystbuketten indeholdt humle og stængler af citronmelisse, der også kaldes hjertensfryd.

Analysen af planterester fundet i arkæologisk sammenhæng, såkaldt arkæobotanik er således en tværfaglig disciplin, hvor grundstene er samarbejde mellem arkæologer og arkæobotanikere. Jo, flere vinkler vi belyser for at finde helheden og den fælles faktor nemlig kulturhistorien.

Litteraturliste:

- Brøndegaard, V.J. (1978- 1980):* Folk og Flora. Dansk Etnobotanik. Bd 1- 4. Rosenkilde og Bagger.
- Hansen, K.M., Christiansen, D.V & Høier, H. (1999):* Næs - Et nyt aspekt af vikingetidens erhverv. I Kulturhistoriske studier. Sydsjællands Museum 1999, side 7-35.
- Henriksen, P.S. & Robinson, D.E.(1996):* Early Iron Age agriculture: archaeobotanical evidence from an underground granary at Overbygård in northern Jutland, Denmark. In Behre, K-E & Oeggl, K (eds) Early farming in the Old World. Recent Advances in Archaeobotanical Research. Berlin.
- Køie, M. (1943):* Tøj fra yngre bronzealder fremstillet af nælde (*Urtica dioeca* L.) I særtryk af Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1943, side 100- 102. København.
- Moltsen, A. S. A & Henriksen P. S. (1998):* Arkæobotaniske undersøgelser fra Kongens Nytorv i København. - NNU rapport nr 29 * 1998 del 1 & 2. Nationalmuseets Naturvidenskabelig Undersøgelser, København. Upubliceret intern rapport.
- Moltsen, A.S.A. (1999):* Lag- og makrofossilanalyser fra Admiralgade i København. NNU rapport nr. 58*1999, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, København. - Upubliceret intern rapport.
- Moltsen, A.S.A. (2000):* Planterester fra to kister fra prinsessegade på Christianshavn. NNU rappoer nr. 8 * 2000. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, København.- Upubliceret intern rapport.
- Prangsgaard, K. & Moltsen A.S.A (2000):* Trækarrets problem. Skalk 2000, nr. 2, side 10-13. Århus.

Viklund, K. (1998):

Cereals, Weeds, and Crop Processing in Iron Age Sweden. Methodological and interpretive aspects of archaeobotanical evidence. Archaeology and Environment 14. Umeå Universitet.

Nybyggeriet bag Møns Bank, Stege

- En brik i puslespillet med Steges middelalderlige byplan

Af Dorthe Wille-Jørgensen

Stege omkring 1966. Møns Bank anes omtrent midt i billedet umiddelbart bag kirkens kor.

Et vigtigt opkald

Den 3. maj ringede telefonen på Sydsjællands Museum. Det gør den tit, men denne gang var det med spændende nyt: Under opgravning til nybyggeri bag Møns Bank, Stege var man stødt ind i et par træsatte brønde.

Næste dag var Sydsjællands Museum på stedet. Ganske rigtigt. To flotte brøndkasser sat af kraftigt egetømmer stod sorte mod den blålige undergrundsler. Men ikke nok med det. Sider-

ne af det opgravede hul til nybyggeriet var også sorte, maskinerne havde gravet ned gennem 2,5 til 3 m byaflejringer fra middelalderen.

I vore dage foregår jordarbejder med så store maskiner, at det kan være vanskeligt for arbejderne at se, hvad der graves igennem, og i tilfældet Møns Bank mente byggepladsens folk da heller ikke, at der havde været noget af interesse for arkæologer, da man gravede hullet. Et kort blik på hullets vægge

Byggepladsen bag Møns Bank. Fundamenterne til nybyggeriet ligger ved bunden af 2-3 m byaflejringer fra middelalderen.

I det ene hjørne af grunden havde man i middelalderen gravet dybe gruber til latrin og andet affald. Gruberne ses i forgrunden som mørke ringformede strukturer i den lyse blåler.

afslørede imidlertid, at det havde der nu nok alligevel. Der kunne ses spor af gentagne påfyldninger, ligesom der sad rester af store affaldsgruber (latringru-ber) fyldt med læder, mos og andre plantedele, som dels har været brugt som wc-papir, dels har været en tur gennem den menneskelige krop og derfor kan fortælle om datidens kost. Det skal nok vise sig, at der i de jordprøver, vi har taget fra gruberne, også findes rester af lus og lopper samt andre parasitter, som har forsedet middelaldermenneskets tilværelse.

En grund på byens torv

I den følgende tid registreredes de forskellige jordlag mere indgående, og der

blev pillet ting og sager ud af hullets sider. Potteskår, læderrester, slagger fra metalproduktion, færdige jernsøm og dyreknogler stak frem i stort tal.

Skønt det er sjovt at få særprægede genstande med hjem fra en arkæologisk udgravning, så er det i mange tilfælde sporene efter faste konstruktioner, der er de vigtigste. De kan fortælle, hvordan en by som Stege har været indrettet i middelalderen, og hvordan den har udviklet sig. Genstandene er i den forbindelse at betragte som hjælpemidler til at fastslå tidspunktet for de forskellige aktiviteter.

Møns Bank ligger lige midt i byen. Grundens østende støder op til byens torv mens sydsiden løber langs gyden,

Blandt genstandene kan nævnes en ægforstærkning til en spade, en stump af et pasglas fra 1500-tallet, dele af en saks og så de karakteristiske ben fra stjerpotter. (Møns Bank).

Stege 1865. Kortet er en revision af Paludans kort fra 1822. Møns Bank er markeret med stjerne.

der følger kirkegårdens nordrand. Det ville derfor være naturligt, om grunden også var en af byens først bebyggede.

Hvad siger de arkæologiske udsagn? Inde på matriklen, i udgravningens nordre kant kunne vi følge en serie på 21

Ved grundens nordside kunne man få et fint indblik i de mange lag, der i tidens løb er aflejret i Stege bymidte. Lagene er dannet i en periode, hvor arealet udgjorde en del af byens torv.

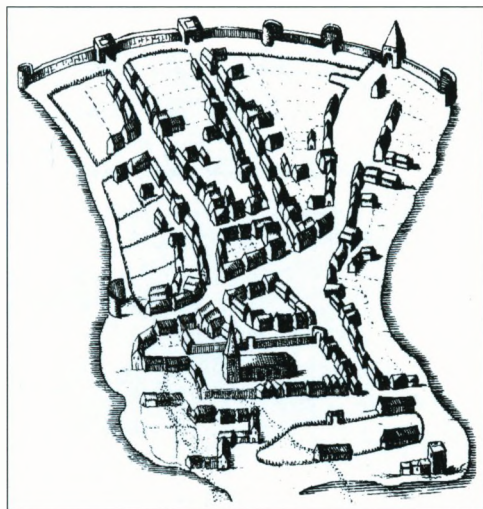
hinanden følgende smalle jordlag af forskellig konsistens, sammensætning og farve. I denne lagserie er der kun et lag, der med forsigtighed kan tolkes som tilhørende en bygning. Det er et lerlag omtrent midt i sekvensen, der umiddelbart ligner et lerstampet gulv i et hus. De øvrige lag er enten affaldslag, de såkaldte udsmidslag eller afretningslag. Jeg er derfor af den overbevisning, at stort set samtlige lag svarer til noget, der også kendes fra en by som Lund i Skåne - og dér er der tale om, at de mange smalle jordlag er resultatet af, at et torv ganske langsomt er "vokset" ved, at skidtet med jævne mellemrum er blevet dækket af et lag gren-ris. Selv det mulige lerstampede husgulv har man på

Stortorget i Lund. Dér tolkes lerlaget som en totalrenovering, en hovedoprydning af torvet, der finder sted omkring år 1300.

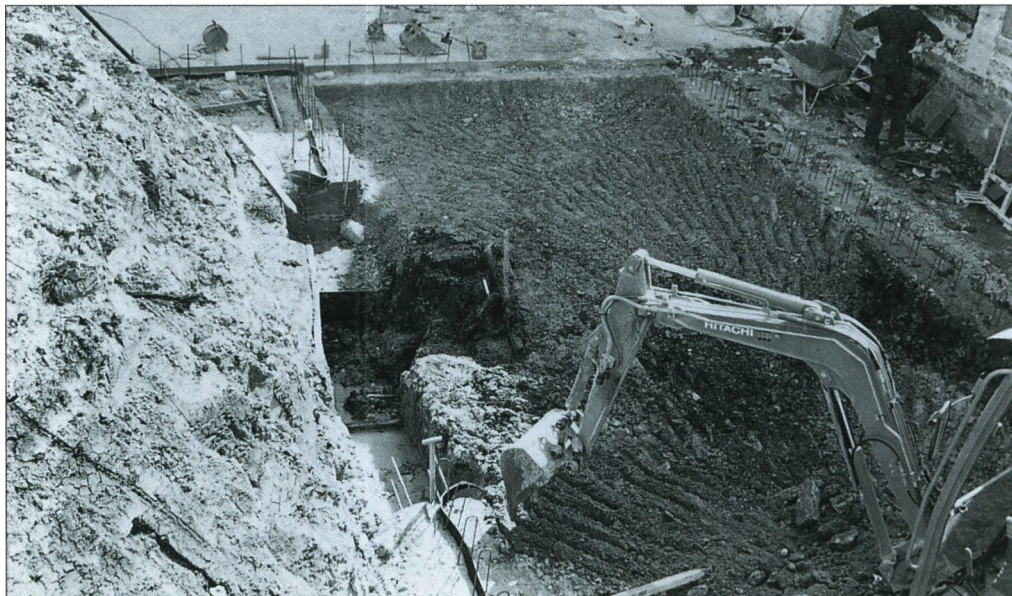
Byens torv med byens brønd

Efter at have set den meget karakteristiske lagserie, fandt vi de gamle kort over Stege by frem. De ældste kort er fra 1600-tallet, og her ligger der helt klart huse på matriklen. Men det er besynderligt, at hverken Langgade, byens vestlige udfaldsvej mod nord, eller Dystebrostræde, byens forbindelsesvej til havnen munder direkte ud i byens torv, men i to smågyder, Store og Lille Torvestræde. Dette, sammenholdt med at præstegården har ligget og puttet sig besynderligt bag karreen, tyder på, at de fire matrikler, hvoraf Møns Bank udgør den sydligste, ikke hører til i byens oprindelige byplan. Der må være tale om, at karreen på et eller andet tidspunkt er udskilt fra torvet.

Det kan forklare de to meget store, træsatte brønde, der gav anledning til at

Stege ca. 1670. Pennetegning af Peder Jensen Resen.

Den ene egetræsbrønd, som den så ud, da Sydsjællands Museum begyndte sine undersøgelser.

Sydsjællands Museum blev tilkaldt. De er ikke brønde til en privat husholdning men bybrønde, der har ligget på torvet. Sandsynligvis ikke samtidigt.

Brøndene er begge bygget af brede, kantstillede egeplanker. Den ene har

lodrette støttepæle i de fire hjørner, mens den anden er opbygget som en selvstøttende konstruktion, hvor plankeenderne op gennem brønden skiftevis støder op til eller løber forbi naboplanke, som hjørnerne i et legoklodshus.

Nærbillede af egetræsbrønden.

Brøndene blev ikke tømt for indhold, hvorfor der ikke haves genstande, der kan fortælle, hvornår de har været i brug, men umiddelbart tyder brøndkonstruktionerne på, at de er fra engang efter år 1200. En tælling af årringene i de velbevarede planker vil kunne fortælle præcist, hvornår brøndene er bygget. Prøver er hjemtaget men endnu ikke undersøgt.

Skal man give et kvalificeret gæt på, hvornår det ældste skidt har lejret sig på

Lille lås til et skrin. Formodentlig fra 1000-1100 tallet. (Storstrøms Konserveringscenter).

torvet, vil det være nærliggende at se på de genstande, der blev pillet ud af byggehullets vægge. Det viser sig, at der er flere lerkarskår fra såkaldte Østersøkar, en kartype, der er meget karakteristisk for tiden frem til omkring år 1200. Der er også fundet en lille skrinlås af jern og bronze. Låsetypen kendes blandt andet også fra Lund, hvor den er dateret til 1000-tallet. Disse fund passer fint med, at brøndene er gravet ned fra et niveau et stykke oppe i middelalderlagene. Der har altså været torv i en årrække inden brøndene graves.

Det vil være spændende, om vi på anden vis kan dokumentere, at torvets og dermed byens historie går tilbage til før 1200, ja måske helt til 1000-tallet. Hidtil har Stege ikke skrevet sin byhi-

storie længere tilbage end til begyndelsen af 1200-tallet, hvor kirken opføres. Men her skal der nye undersøgelser til andre steder i byen.

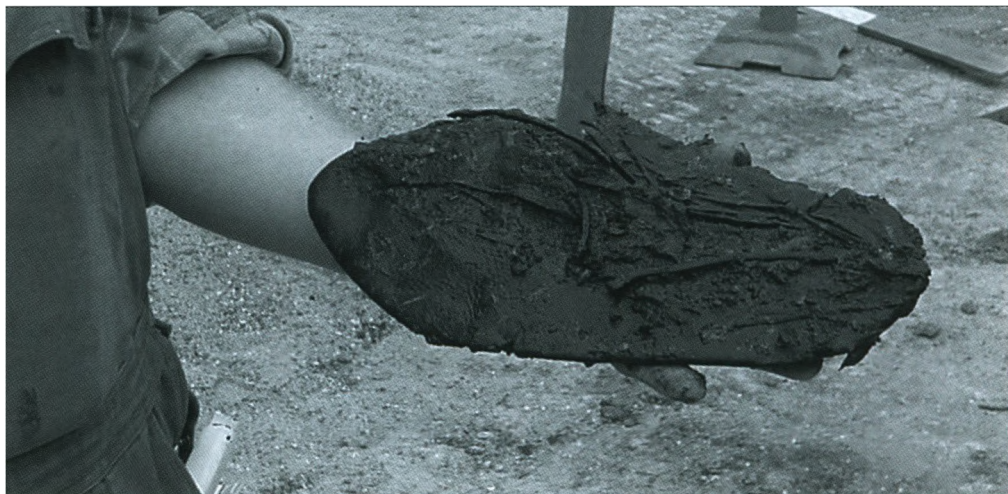
Byudvikling i 1400-tallet

Næste spørgsmål, der rejser sig, er, hvornår blev karreen udskilt og torvet indskrænket? Fra Stege Bys Bog og andre steder ved vi, at der foregik en gevaldig udbygning af byen i 1400-tallet, hvor sildefiskeriet blomstrede. På dette tidspunkt må en række småmatrikler op mod kirkegårdens østmur være blevet etableret. De må have huset en del af de mange boder, som fandtes i Stege omkring år 1500. Det er meget sandsynligt, at også Møns Bank karreen blev udmatrikuleret under den store blomstring i 1400-tallet.

I Steges Bys Bog nævnes, at Olaff Claessøn omkring 1430 køber en gård, "som ligger nordhen neest for kyrkegaardhen, then købthæ han aff byen, met burwemesteris, radments oc aal allmwens wiliæ ..." Denne melding, at byens styre og almue godkender købet, kan betyde, at det er en ubebygget, af byen ejet grund, Olaf Clausen køber. Det peger de arkæologiske resultater på:

Gravet ned gennem torvelagene var, som nævnt indledningsvist en række store affaldshuller - latriner - med alskens organisk materiale. Blandt dette meget læder og rester af fodtøj. Faktisk fandt vi en hel sko af en type, der kommer på mode i slutningen af 1300-tallet og holder sig meget populær gennem hele 1400-tallet. Den bekræfter, at latrinhullerne tidligst kan være gravet i slutningen af 1300-tallet.

Latriner graves ikke ned på åbne pladser men i baggårde og gyder, hvorfor karreen må have eksisteret på det tidspunkt, latrinerne nedgraves. Skoens

Lædersko fra sen middelalder. Skoen er snøret på ydersiden af vristen. (Møns Bank).

datering modsiger ikke teorien om en etablering af karreen med Olaf Clausens køb omkring 1430.

En standsmæssig bolig

Møns Banks matrikel i karreen er forholdsvis stor af en lang, smal form med den korte ende stødende op til det endnu eksisterende torv. Sådanne grundstykker er ikke ualmindelige for senmiddelalderens byer, og der kan også spores et, om ikke fast, så dog almindeligt mønster for, hvordan sådanne grunde var bebyggede:

Helt frem til torvet/gaden lå ofte en udlejningsejendom, et hus med boder, der kunne være indrettet til forretninger eller egentlige udlejningsboliger. En port gennem forhuset førte ind til en bagved liggende gård. Og midt på matriklen stod ofte grundejerens bolig. Det kunne være matriklens bedste hus, det er ikke ualmindeligt at finde stenhusse med hvælvede kældre på denne plads. Bagest på grunden lå andre bygninger; lagre, tjenesteboliger og eventuelt stalde.

I vestvæggen af hullet til nybyggeriet sad en stor, flot tønde af træ. Et par af tøndestaverne var blevet revet løs af gravemaskinen, men ellers var den

En hel tønde af træ blev omhyggeligt gravet frem af konservator Karen Urth.

intakt. Da hele middelaldertønder er sjældne, blev det besluttet at tage den op i samlet stand, hvorfor konservatorer fra Fælleskonserveringen i Næstved blev rekvireret. Under arbejdet med at frigra ve tønden viste det sig, at den var fældet ned i et gulv af kridtstensfliser. Den har altså stået inde i et hus, og dens funktion blev hurtigt klar: Tønden er foringen af en sump - en slags sivebrønd/affalds-spand i et køkken. Tønden manglede bund, og den var fyldt op med slam iblandet æggeskaller og dyreknogler.

Bag den nuværende Møns Bank, har altså i senmiddelalderen stået en bygning, hvori der har været et køkken med kridtstensgulv. Grundejerens bolig? Brugen af kridtsten kan pege på, at bygningen er opført efter 1457, hvor en stor brand hærgede byen. Efter denne brand

Jordlagene langs Lille Torvestræde. Øverst kan udskilles flere lerstampede gulve samt et enkelt munkestensgulv adskilt af mørke smudslag og røde brandlag.

skal der være indført en forodning om, at benytte sten, deriblandt kridtsten til nybyggeri.

Huset med kridtstensgulv og sump var ikke det eneste, der blev lokaliseret under de få dages undersøgelser. Der sås også spor af flere huse op mod grundens søndre langside, der vender ud til kirkegården. Vekslede gulv- og afretningsslag, hvoraf flere bar tegn på at brande har hærget, viser dette. Desværre er der netop her ikke nogle daterende genstande, der kan fortælle, om den tykkeste brandhorisont kan tilskrives den altødelæggende bybrand i 1457, eller nogle af de gentagne brande, der hærgede byen i 1700-tallet. Det lille hjørne, vi havde fremme af bygningerne var heller ikke nok til at fortælle, hvilke aktiviteter, der har foregået i disse huse.

De arkæologiske arbejdsbetingelser på en byggeplads kan være ret vanskelige.

Stege - en ideel by for middelalderstudier

Som det kan forstås, kan selv mindre arkæologiske undersøgelser starte en større lavine og åbne for ny indsigt i det historiske billede. Udgravningsresultaterne er endnu ikke færdigbearbejdede, så der kan komme mere til.

Der er mange oplysninger om Stege bys historie gemt i jorden endnu. Stege er en meget spændende middelalderby. Byen havde blandt andet på grund af sildefiskeriet en blomstringsperiode i 1400-tallet, som medførte at byen havde flere boder og stader end nogen anden købstad, ligesom dens inbyggertal i 1525 lå på omkring 2500, et niveau som

først blev nået igen omkring 1930. Med Stege Bys Bog har vi et enestående dokument og byens lave beliggenhed betyder, at store dele af middelalderaflejringerne er vanddrukne. Det medfører, at mange genstande af organisk materiale er bevaret, hvorfor man gennem undersøgelser i Stege kan få et utroligt fint billede af middelalderens håndværk. Det ville være spændende med mange flere udgravninger, og der bør holdes et vågent øje på alle fremtidige anlægsarbejder indenfor byens volde.

Sydsjællands Museum er allerede gået igang. De igangværende udgravninger på Stegeborg er første skridt, og resultaterne herfra tegner meget lovende.

Noter:

1 Udgravningen har journ. nr. SMV 7703.

I udgravningen deltog foruden artiklens forfatter, mag.art. Henrik Højer, skoleelev Marie Hjelskov Larsen, Helge Ku-

dahl, samt H.C. Heickendorf, der med stor iver gennemgik den opgravede jord for genstande.

Tak til Møns Bank for velvilligt udlån af digitale fotografier.

Litteraturliste:

<i>Bojsen, J</i>	Stege Bys Bog 1418-1607. 1904.
<i>Jensen, J</i>	Historisk Topografisk beskrivelse over Møen. 1866.
<i>Mårtensson, A & Wahlöö, C:</i>	Lundafynd. 1970.
<i>Paludan, Johan:</i>	Forsøg til en Antikvarisk, Statistisk og Geografisk Beskrivelse over Øen Møen. 1822-24.
<i>Trap, J.P.:</i>	Danmark, Præstø Amt. 1955.
<i>Tuxen, Poul:</i>	Stege 1500-1950. Scandinavian AQtlas of Historic Towns. No. 5. Odense University Press 1987.

Kongeborgen i Vordingborg

- En antropologisk skeletanalyse

Af M. Warnecke, N. Lynnerup & P. Bennike

I sommeren 1995 genudgravede Sydsjællands Museum en søgegrøft fra en udgravning i 1941 ved Vordingborg slotsruin. I 1941 blev der her fundet resterne af mindst 13 skeletter, bestående af 4 børn samt 9 voksne, hvoraf der var 6 mænd og 3 kvinder. Det tidligere udgravningsområde blev nu udvidet og der fandtes 3 grave samt flere knoglebunker, stammende fra en middelalderkirkegård dateret ved hjælp af ^{14}C til 1048-1290 e. Kr.) (1). Den efterfølgende sommer 1996 blev yderligere 7 grave udgravet. I flere af disse grave fandtes mere end en person, og umiddelbart kunne det konstateres, at kirkegården indeholdt både kvinder, mænd og børn. Det er skeletmaterialet fra udgravningerne i 1995 og 1996 som danner grundlag for nærværende antropologiske undersøgelser.

Gravene

I få af gravene fandtes svage spor af kister, mens der i flere fandtes bæltebeslag, som sandsynligvis har sammenholdt ligklæder. Flere af gravene var forstyrret grundet stolpehuller, men først og fremmest skyldtes forstyrrelserne en grøft, der senere er gravet tværs gennem gravarealet. I fyldet til denne grøft fandtes der ligeledes skeletdele. Knoglefundene stammede derfor både fra uforstyrrede og forstyrrede grave og desuden var der en større mængde løsfundne knogler som blev fundet udenfor de

egentlige grave eller i deres gravfyld. De løsfundne knogler kan være blevet flyttet fra deres oprindelige placering ved senere nedgravninger eller andre forstyrrelser, for eksempel dyreaktiviteter. Især for de mindre løsfundne knoglefragmenter var det i en lang række tilfælde umuligt at afgøre deres tilhørsforhold blandt andet fordi det var vanskeligt at afgøre deres præcise placering i udgravningsområdet.

Det endelige antal grave og knoglebunker, der indgår i undersøgelsen er således blevet 13, hvoraf de 7 stammer fra udgravningen i 1995 og de resterende 6 fra udgravningen i 1996. I disse grave/knoglebunker fandtes resterne af 28 individer. Løsfund uden klar angivelse og/eller tilhørsforhold til en grav/knoglebunke, er ikke medtaget i opgørelsen over individer. Disse knogler indgik dog i undersøgelsen over eventuelle patologiske forandringer.

Skeletterne

Bevaringsgraden af knoglematerialet var meget god, idet det kun var ganske få knogler, som især var fra børn, der var meget nedbrudte eller helt manglende. Flere af de 28 individer er kun repræsenteret med ganske få knogler, hvilket hovedsagelig må skyldes at gravene og knoglebunkerne tilsyneladende har været meget forstyrrede. Dette forhold skaber også usikkerhed om det faktiske antal individer i gravene. Det

kan for eksempel ikke helt udelukkes at et individ på grund af disse forstyrrelser kan være repræsenteret med knogler i flere grave, selv om det som nævnt er forsøgt undgået ved ikke at inddrage de usikre løsfund.

antal døde børn i befolkningen, sandsynligvis har det været langt større (2). At der ikke er fundet en større andel af børneskeletter, kan først og fremmest skyldes børneknoglernes mindre størrelse og styrke, hvilket bevirker, at

Tabel 1: Alder og Køn

Alder	Kvinder	Mænd
Spædbørn 0 (0-1 år)	1 (3,6%)	
Mindre børn (0-6 år)	3 (10,7 %)	
Større børn (7-12 år)	1 (3,6 %)	
Teen-agers (13-21 år)	4 (14,2 %)	
Yngre voksne (22-35 år)	1 (3,6 %)	6 (21,4 %)
Midaldrende voksne (36-50 år)	0 (0 %)	5 (18,9 %)
Ældre voksne (over 50 år)	0 (0 %)	1 (3,6 %)
Voksne, kun bestemt til >22 år	1 (3,6%)	3 (14,2%)
Voksne individer (>22 år) uden kønsbestemmelse.	2 (3,6%)	

Levealderen kan bedømmes ud fra de forandringer der forekommer på knoglerne gennem livet. Hos den voksne bruges graden af tandslid, lukning af kraniesuturer, samt aldersbetingede forandringer på bækkenets ledflader. Ved aldersbedømmelsen af et barn bruges primært tandfrembrud og tandudvikling samt de lange rørknoglers længde.

Af de 28 individer fandtes 9 (32%) at være børn eller unge, dvs. under 22 år. Af disse var 1 mellem 0 og 1 år, 3 mellem 1 og 6 år, 1 mellem 7 og 12 år og 4 fra 13 og 21 år. De resterende 19 individer repræsenterede voksne personer. Blandt 6 kunne alderen ikke bestemmes yderligere, mens 7 var mellem 22 og 35 år, 5 mellem 36 og 50 år og 1 over 50 år (se tabel 1).

At 32% af de fundne skeletter stammer fra børn og unge synes ikke at være usædvanligt ved sammenligning med andre undersøgelser af skeletfund fra middelalderen (2,3). De 32% er dog næppe et sandt udtryk for det totale

disse i højere grad end knogler fra voksne nedbrydes under opholdet i jorden. Deres ringe størrelse kan også øge sandsynligheden for, at de slet ikke lokaliseres under selve udgravningerne og ved den efterfølgende sortering. Skeletter fra helt spæde børn ligefrem mangler: i tidlige kristne samfund kunne udbøbte børn for eksempel ikke begraves i den indviede jord. Der kunne derfor også i middelalderen havde været ritualer, som skulle gennemføres inden barnet var en accepteret del af samfundet og blev begravet sammen med de andre (2). Det stemmer i så fald overens med, at der umiddelbart skulle forventes at være større materiale af nyfødte (0-1år), grundet størst dødelighed i denne gruppe (2). Det er dog sjældent tilfældet, heller ikke i skeletmaterialet fra Vordingborg.

$$\frac{20 \times 4 + 30 \times 7 + 40 \times 5 + 50 \times 1}{17} = 31,7 \text{ år}$$

For at sammenligne levealderen med andre fund kan udregnes en vejledende gennemsnitslevealder for voksne, anvendt på materialet fra Æbelholt Kloster (4). Den kan udregnes ved at tildele individerne i aldersgrupperne en gennemsnitsalder, således får de, der er bestemt som unge alderen 20 år, yngre voksne 30 år, midaldrende voksne 40 år og ældre voksne 50 år. Børneskeletter medtages ikke, da deres repræsentation i skeletmateriale kan være meget variabel, sandsynligvis grundet forskellige procedurer ved begravelserne og ikke mindst forskellige bevarings- og jordforhold. De fremkomne tal giver derfor ikke noget reelt billede af hele befolkningens aldersmæssige sammensætning og kan primært bruges til sammenligning med andet materiale. I dette tilfælde fandtes den samlede gennemsnitslevealder at være ca. 36 år for mænd (gruppen af unge er arbitrært delt ligeligt mellem mænd og kvinder). Der er for få kvinder til at udføre beregningen for dem. Ved en anden undersøgelse af danske middelalderskeletter blev gennemsnitsalderen med denne metode udregnet til 32 år for kvinder og 36 år for mænd (2). Materialet fra Vordingborg stemmer dermed overens med disse resultater, men der kan næppe lægges for meget i dette, da materialet er af meget begrænset størrelse og på grund af det faktum, at der sandsynligvis kun er tale om skeletfund fra et meget begrænset udsnit af en større kirkegård.

Ligesom det er tilfældet med alderen indgår en vurdering af skeletternes køn også i den antropologiske skeletundersøgelse. Det er forskellige virkninger af kønhormonerne der medfører kønmæssige forandringer på skelettet og bestemmelsen kan derfor ikke foretages med tilstrækkelig sikkerhed på skeletter

fra børn og unge, hvor de sekundære køns karakterer endnu ikke er udviklet. Til en køns vurdering benyttes størrelse og form af bækkenknogler, kranium og de lange rørknogler.

Af de 19 voksne individer blev 2 bedømt til at være kvinder mens der var 15 mænd. To skeletter kunne ikke kønsbestemmes med acceptabel grad af sikkerhed. Ofte ses en overvægt af mandlige skeletter i lignende materialer fra middelalderen, men sjældent i samme ulige størrelsesforhold, som der er tale om her. I en undersøgelse af skeletmateriale fra Grenå fandtes en 40-60 fordeling (2), mens en 50-50 fordeling blev fundet i et skeletmateriale fra Randers (3). Hvorvidt en skæv fordeling med færre kvindelige skeletter skyldes kvinders skrøbeligere knogler og derfor nemmere nedbrydning eller at mænd skulle blive begravet med større forsigtighed er der ikke fundet beviser for. I såkaldte primitive patriarkalske kulturer hvor pige- og drengebørn behandles og belastes forskelligt til drengenes fordel, kunne det formodes at flere drenge ville overleve til voksen alder og dermed skabe en skæv fordeling blandt de voksne. En høj dødelighed hos fødende (og stort antal fødsler pr. kvinde) kunne forklare kvindernes lavere levealder og dermed den skæve kønsfordeling. Når det gælder metodefejl ses det derimod ofte at kranier fra unge mænd fejlbedømmes, grundet mere feminint udseende. Ved kønsbedømmelsen af skeletterne fra Vordingborg er hovedvægten derfor lagt på bækkenet, som giver den mest nøjagtige vurdering. Forskellen i kønssammensætningen i materialet fra Vordingborg er dog så stor, at ingen af de nævnte forklaringer kan redegøre fuldt ud herfor. Wille-Jørgensen skriver i en artikel om udgravningen, at man i

den tidlige middelalder begravede mænd syd for og kvinder nord for kirkebygningen (5), hvilket bedre synes at kunne forklare den skæve fordeling hvis skeletmaterialet stammer fra et sydligt kirkegårdsområde.

Legemshøjde

Legemshøjde kan beregnes ved hjælp af flere forskellige metoder. I denne undersøgelse er legemshøjden blevet beregnet ud fra lårbenslængden. To metoder er blevet brugt: den ene er udviklet af Trotter (6) på baggrund af skeletmateriale fra 2. Verdenskrig og Koreakrigen; den anden metode er udviklet af Boldsen (7) ud fra 500 danske middelalderskeletter.

beregnete legemshøjder efter Boldsens metode nok det mest "sande" billede af individernes legemshøjde og er derfor lidt mere velegnet til sammenligning med moderne tal. Gennemsnitshøjden er i dag 168 cm for kvinder og 180 cm for mænd (8). Forskellen mellem middelalder og nutid skyldes forbedringer med hensyn til sygdomme, ernæring, hygiejne og måske også et ændret mønster i den sociale organisation for eksempel med hensyn til valg af partner og en større mobilitet.

Patologi

Der blev fundet knoglebrud hos 2 individer: G 21/s1, formentlig en mand, ca.

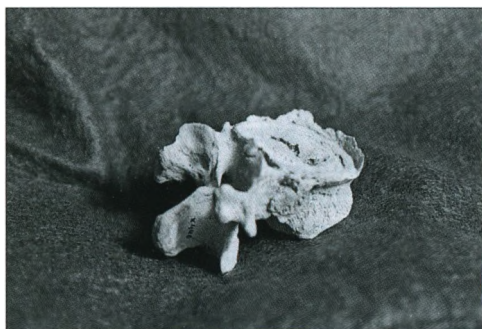
Grav (femurlængde i mm)	Kvinder (højde i cm)		Mænd (højde i cm)	
	Trotter	Boldsen	Trotter	Boldsen
Grav 1 skelet 1 (434)	161,3	160,3		
Grav 7 skelet 1 (425)			162,6	160,9
Grav 8 skelet 1 (450)			167,6	
Grav 20 skelet 1 (459)			169,8	168,8
Grav 21 skelet 1 (461)			170,8	169,2
Grav 22 skelet 2 (466)			172,3	170,4
Grav 23 skelet 1 (468)			171,6	170,9
Grav 23 skelet 2 (460)			170,9	169,1
Gennemsnit	161,3	160,3	169,4	168,0

I det tidligere nævnte middelaldermateriale fra Grenå fandtes en gennemsnitshøjde på 172,6 cm for mænd (n=43) og 160,7 cm (n=21) for kvinder ved hjælp af Trotter's metode (2). Disse tal er en smule forskellige fra skeletterne fra slotsruinen, hvilket kan skyldes det beskedne antal (7 mænd og 1 kvinde højde bestemt) og næppe er et udtryk for en egentlig højdeforskel i de to grupper. Legemshøjden udregnet efter Trotters metode benyttes fordi den giver mulighed for sammenligning med andre materialer, da denne metode er den mest udbredte. Tilgængæld giver de

23 år, og G23/s1, en ca. 50-årig mand. G21/s1 havde et helet brud midt på venstre kraveben. Bruddet var helet med knogleenderne sammenvokset en smule forskudt. G23/s1 havde flere brud. Tre højre ribben (nr. 9, 10 og 11) har været brækket. Det niende ribben var sammenvokset i en god stilling med kun svage spor efter bruddet, mens det tiende og elvte har dannet såkaldt pseudarthrose, dvs. at der er dannet et falsk bevægeligt "led" uden sammenvoksning af knoglen. G23/s1 har også haft et brud nær albuen af en venstre underarmsknogle (spoleben). Bruddet er

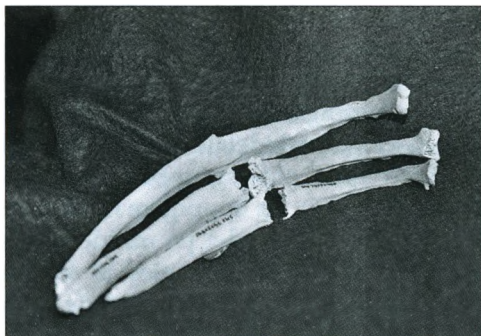
Sammenvokset brud på venstre kraveben fra yngre mand.

Osteofytter på kanten af brystvirvel, som også viser sammenfald fra ældre mand.

skævt sammenvokset på grund af træk fra en overarmsmuskel. G23/s1 har ydermere haft et mindre brud ved lillefingerens grundled, hvor der ligeledes har været dannet et falsk "led". Endelig er der tegn på sammenfald af en brystvirvel, måske på grund af en for voldsom belastning.

Ribbensbruddene og bruddet af en af underarmens knogler på skelettet kunne stamme fra kamp, typisk ved spark eller slag. Underarmens brudtype kaldes en afværgfraktur, men kan dog også forekomme ved mere dagligdags gøremål og fald. Ligeledes er fald den hyppigste årsag til kravebensbrud. Alle de anførte knoglebrud viser tegn på heling/delvis heling og kan derfor ikke

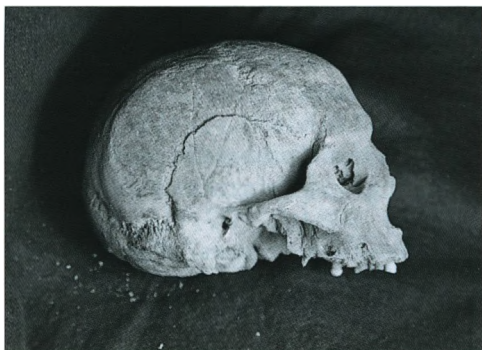
Brud på højre 9. 10. og 11. ribben fra ældre mand. Bruddet på 9. er sammenvokset, mens 10. og 11 har dannet et såkaldt "falsk led", uden sammenvoksning af knoglen.

være opstået i forbindelse med døden.

Slidgigtforandringer er fundet på fire skeletter (G8/s1, G23/s1, G23/s2 og G25/s3). G8/s1, en ca. 45-årig mand, har tydelige slidgigtforandringer i rygsøjlels nakkeregion samt osteofytdannelser (knoglenydannelser i ledkanterne) på flere ryghvirvler. Desuden ses svage tegn på slidgigt i skulder, albue og kæbeled. Der findes tydelige osteofytter på 3. og 4. lændehvirvel samt flere brystvirvler hos G23/s1, den ældre mand, som også havde flere knoglebrud. G23/s2, en voksen mand, havde svage tegn på slidgigt i albueleddet. G25/s3, ligeledes en voksen mand, havde svage slidgigtforandringer på håndknogler og i skulderleddet.

De fire skeletter med slidgigtforandringer tillader ikke at der drages nogen form for konklusion omkring udbredelsen af denne tilstand i den pågældende befolkning. Slidgigt er en tilstand, hvis hyppighed og sværhedsgrad øges med alderen (2), og en formentlig lav gennemsnitsalder i middelalderen skal tages i betragtning ved eventuelle sammenligninger. At middelalderbefolkningen må formodes at have arbejdet fysisk

hårdere end i dag f.eks. med landbrug, skovbrug og transport fremhæves undertiden som forklaring på at der ofte findes hyppigere slidgigt i overekstremitetens led i middelalderen i forhold til nutiden med aldersgrupperne taget i betragtning (2). En hyppigere forekomst af slidgigt i kæbeledet på middelalder-skeletter formodes ligeledes at kunne skyldes en mindre forarbejdet føde, som krævede større tyggearbejde.

Kranium fra en voksen mand. Der ses afløb i form af perforationer fra flere tandbylde.

G5/s1, en ca. 40-årig mand, havde spor efter porøse knoglebelægninger på venstre skinneben, hvilket kan skyldes en længerevarende infektion, hævelse eller mangelsygdom. Desuden havde højre bækkenhalvdelen nogle uregelmæssige knogleforandringer, som kan have medført et unormalt fungerende hofteled og måske have invalideret manden.

Et løsfundet kranie (x-85) havde en tandfraktur og i kæberne fandtes det at der havde været afløb fra flere tandbylde ved rodspidsen.

En kvinde, som er død da hun var omkring ca. 30 år (i G1) havde forandringer på bækkenet (ved skambenenes "led" fortil, samt en såkaldt sulcus preauricularis, som er en fure på bækkenet tæt ved leddet til korsbenet), hvilket i en

Bækken fra kvinde på ca. 30 år. Bag på skambenene ses fordybninger, som kan dannes i forbindelse med belastning af bækkenet under graviditet og fødsel.

hvis udstrækning forbindes med gennemførelsen af fødsler (9). Dette skyldes at det kvindelige bækkenets ligamenter og disses tilhæftninger i forbindelse med fødslen påvirkes af hormoner, således at fødselsvejen kan udvides. Disse ændringer kan hos nogle kvinder efter fødslen efterlade spor på knoglerne, men kan dog i sjældnere tilfælde også ses på kvinder som ikke har født (9). Samme kvinde havde desuden små facetforandringer ved hofteled og ankelled, som måske peger i retning af, at hun havde tilbragt meget tid i en hugsiddende stilling.

Afslutning

Det fremgår af ovenstående at materialet fra Vordingborg Slotsruin i en vis udstrækning adskiller sig fra andet middelaldermateriale, når det gælder kønsfordeling, levealder og gennemsnitshøjde. Disse forskelle kan dog i høj grad forklares ud fra størrelsen af materialet, ligesom det også er sandsynligt, at materialet stammer fra en mindre del af kirkegården. Hvis det for eksempel var fra et område af kirkegården (syd) hvor der hovedsageligt begravedes mænd

kunne det forklare de mange mandsskeletter, som udgør 89% af de voksne skeletter. På grundlag af tilstedeværelsen af skeletter fra børn og unge har der næppe været tale om en krigerkirkegård, selvom kønsfordelingen umiddelbart kunne pege i denne retning. Manglende

læsionsspor, friske såvel som helede, peger således heller ikke i den retning.

Denne undersøgelse blev udført som led i en såkaldt OSVAL I opgave for medicinstuderende ved Antropologisk Laboratorium.

Noter:

1. Wille-Jørgensen D. Kongeborgen i Vordingborg - De arkæologiske undersøgelser i 1996. In: Kulturhistoriske Studier - Sydsjællands Museum 1997; 1997. p. 95-120.
2. Bennike P. Paleopathologi of Danish Skeletons - A comparativ Study of Demography, Disease and Injury. In: København: Akademisk Forlag; 1985. p. 31-53 og 123-139.
3. Frøhlich B, Hjalgrim, H., Littleton, J., Lynnerup. N., Sejersen, B. Skeletfundene fra Skt. Peders sognekirkegård i Randers. In: KUML 1993-1994; 1994.
4. Møller-Christensen V. Bogen om Æbelholt Kloster. København: Dansk Videnskabs Forlag; 1958.
5. Wille-Jørgensen D. Kongeborgen i Vordingborg - Arkæologiske undersøgelser i 1995. In: Kulturhistoriske Studier - Sydsjællands Museum 1996; 1996.
6. Ubelarker DH. Human skeleton remains. Washington D.C.: Taraxacum; 1989.
7. Boldsen JL. A Statistical Evaluation of the Basis for Predicting Stature From Lengths of Long Bones in European Populations. American Journal of Physical Anthropology 1984;65:305-311.
8. Bojsen-Møller F. Bevægeapparatets anatomi. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A.S; 1996.
9. Kelly MA. Parturition and Pelvic Changes. American Journal of Physical Anthropology 1979;51:541-546.

Der er rejer i rejeosten!

– om dokumentationen af Ostefabrikken Buko

Af Marie Bach

Tiden var knap, da det forlød, at Buko i Vordingborg skulle lukke. På baggrund af virksomhedens profil og betydning ikke blot regionalt, men også set i et landsdækkende perspektiv, samt det forhold at en fabrik af denne type ikke tidligere har været emne for en museal undersøgelse, opnåede Sydsjællands Museum i sommeren 1999 støtte fra Statens Museumsnævns hastesum på 50.000 kr. til dokumentation af Ostefabrikken Buko. Ved dokumentation forstås i dette tilfælde en velovervejet, systematisk indsamling af data og genstande, der stod i akut fare for at gå tabt. Indsamlingen tjente ikke mindst det formål, at materialet siden hen skulle kunne bruges til at fortælle fabrikkens historie for offentligheden, hvadenten dette måtte ske i form af udstillinger eller med det skrevne ord. Bearbejdningen og formidlingen af stoffet var imidlertid ikke i første omgang målet med projektet. Dertil var netop tiden og ressourcerne for knappe. Efterfølgende kom alligevel en opfordring fra magasinet Danske Museer til at løfte sløret for, hvad indsatsen havde kastet af sig. Artiklen blev bragt i et særnummer fra maj 2000 og gengives her i en let bearbejdet form.

Kort om rejeost

Spørgsmålet om, hvorvidt der i rejesmelteosten optræder andre rejer, end den der er afbildet på låget, var en munter genganger fra omgivelsernes side, da

Sydsjællands Museum i sommeren 1999 kastede sig ud i en omfattende dokumentation af Ostefabrikken Buko i Vordingborg. Til alles beroligelse er vi nu i stand til at meddele, at der er rejer i osten, mange endda! Der tilsættes 30 kg. rejer pr. 180 kg. råost, og det finder sted mens ostemassen forarbejdes i en såkaldt hurtighakker, i princippet svarende til privathusholdningens foodprocessor, dog i overstørrelse således at maskinen rummer i alt ca. 350 kg. Som navnet siger, består processen i at hakke massen, at findele og omrøre den, så den bliver lind og kan pumpes via rørledninger til smeltegangen, hvor den smeltes ved hjælp af damp ved en temperatur på 94 grader, inden den afkøles til 84 grader og går videre til aftapning og pakning.

Selve rejerne kommer i frossen tilstand fra Færøerne, og mængden der skal anvendes i en given produktion tages frem et døgn forinden og stilles til langsom optøning i konservesrummet i nogle af mejeriets gængse, firkantede rulle vogne af rustfrit stål. Ved hurtighakkeren findes en hydraulisk løfteanordning, så rejerne kan hældes direkte fra vognen op i ostemassen. Der stilles særlige krav til rejernes kvalitet, herunder ikke mindst vandprocenten, og fabrikken har eksperimenteret og været vidt omkring, inden valget faldt på de færøske rejer. Som det allerede nu turde fremgå, har museet i sin undersøgelse,

hvad angår selve produktionen, foruden en dokumentation af hovedlinierne, valgt at søge helt ind til detaljerne for nogle enkelte produkters vedkommende, herunder rejesmelteosten. At den er udvalgt blandt mange begrundes i, at den vel næsten kan påstås at have vundet ikon-status indenfor smøreost her til lands. For en ordens skyld skal nævnes, at Buko i 1999 havde en samlet produktion af rejesmelteost på 6.000-7.000 tons. Når museet med tiden får lejlighed til nærmere studier af produktionschefens arkiv, vil der sikkert kunne føjes mere til hele ostens udviklingshistorie, men inden vi begiver os ind i denne eller fortaber os i rejets anatomi, skal jeg i stedet gå over til at redegøre for undersøgelsens mere overordnede formål og forløb.

Rulle vogne med rejer og andre råvarer.
Foto: Robert Harvest

En brik i et større puslespil

Buko blev grundlagt som en privat virksomhed på Mælkevej 3, Frederiksberg i 1932. Finessen ved smelteost, der var udviklet i Schweiz, lå dels i at man kunne finde anvendelse for almindelige, faste råoste som af én eller anden grund ikke var helt vellykkede, dels i at osten under den videre forarbejdning opnåede en meget længere holdbarhedstid. Endelig åbnedes muligheden for utallige smagsvarianter, som slet ikke fandtes indenfor de konventionelle ostesorter.

Netop holdbarheden gav naturlig anledning til, at Buko fra begyndelsen orienterede sig mod eksportmarkedet, og krigen til trods lykkedes det at fastholde forretningen. Bl.a. takket være en høj hygiejnestandard fik fabrikken allerede i 1944 leverancer til FN's hjælpe

**Ta' BUKO
til bords...**

Ugebladsreklame fra 1957.

*Hurtighakker. En portion rejeost er klar til videre forarbejdning, og en ny påbegyndes.
Foto: Robert Harvest*

*Smeltegryde. Færdig ost hældes over i bærespand. Klar til aftapning.
Foto: Robert Harvest*

Serpentiner-transportbånd i pakkehallen.

Foto: Robert Harvest

programmer og siden hen de amerikanske tropper i Tyskland.

Vokseværk ansprede i 1946 virksomheden til at flytte til Vordingborg, hvor man rykkede ind i den gamle Masned-sund Jernbanestation, som var blevet ledig efter bygningen af Storstrømsbroen og den ny banegård i 1937/38. Ud fra flere synsvinkler var det en fornuftig disposition, eftersom Vordingborg på dette tidspunkt lå som centrum i Danmarks mælkerigeste egn og samtidig var hensigtsmæssigt placeret i forhold til eksportmarkederne.

I vor egen tid, hvor mælkeproduktionen hovedsagelig foregår i Jylland, og Danmark er blevet forbundet på tværs med broer og motorveje, har man for længst indset, at præcis det modsatte måtte blive tilfældet. Alligevel formåede

Buko, Vordingborg at overleve en årrække i kraft af sin innovative styrke og ubesværede omstillingsevne i forhold til alskens mindre, men lukrative specialproduktioner. Herunder kunne eksempelvis nævnes Kosher-ost til jødiske specialbutikker over hele Europa eller søde flødeoste i særlige foretrukne alubægre til det japanske marked. I lokalsamfundet kom det derfor som et lyn fra en klar himmel, da MD koncernen med begrundelse i manglende udvidelsesmuligheder og behovet for store investeringer i et nyt produktionsapparat i stedet offentliggjorde en rationaliseringsplan, der indebar lukning af fabrikken i Vordingborg pr. 31. marts 2000.

Buko har i tidligere perioder haft mere end 250 ansatte, men selvom antal-

let de senere år kun lå på godt det halve, har fabrikken fremdeles hørt til byens og landsdelens største og vigtigste industriforetagender. Som producent af en række velrenommerede "livsstilsprodukter" (længe inden dette begreb blev opfundet) og som arbejdsplads for mange mennesker har den haft en stærkt identitetsskabende rolle lokalt. Museet havde da også, allerede inden den triste meddelelse kom ved årsskiftet 98/99, udset Buko som et element i vores erhvervshistoriske satsning. Denne indgår som bekendt i en bredere og mere overordnet sammenhæng, hvor det langsigtede mål er etableringen af en helt ny basisudstilling omhandlende Sydsjællands kulturhistorie gennem de sidste godt 200 år. Da det tilmed via det

koordinerende samarbejde i Industripuljen viste sig, at Buko på landsplan, udgjorde en vigtig, men manglende brik i det mejerihistoriske puslespil, var vejen banet for at anmode om støtte fra Statens Museumsnævn til at foretage en dokumentation, mens der endnu var damp på fabrikkens anlæg og en intensiv trafik af bægre på transportbåndene. Som man vil forstå, skulle undersøgelsen tjene flere formål, hvoraf indsamlingen af viden og genstandsmateriale til museets kommende permanente udstilling ikke var den mindst vigtige.

Resultatet af indsatsen skulle gerne munde ud i, at vi efterfølgende blev i stand til at formidle virksomheden i en nuanceret form, både på mikro- og makro niveau.

Pakning af assorterede portionsoste - bl.a. til hoteller.

Foto: Robert Harvest

For at holde en vis kurs i det ikke helt lille projekt, blev arbejdet lagt an på at følge to forskellige hovedspor: Dagligdag og rutiner på virksomheden, herunder produktionslinierne for henholdsvis smelteost og flødeost samt medarbejderaspektet, omfattende bl.a. sociale og uddannelsesmæssige forhold, internt hierarki, rekrutteringsradius, livsform m.m. Et andet hovedspor var det historiske perspektiv, både som et fast tema i interview'ene og i form af en veritabel "støvsugning" af alle virksomhedens afkroge for ældre arkivalisk materiale og eventuelt udrangeret produktionsmate-

riel samt ældre emballagetyper. Her søgtes ikke mindst efter materiale der kunne belyse firmaets tidlige og bevidsatte satsning på markedsføring af mærkevarer. Endelig har vi været optaget af fabrikkens ejerforhold og organisation, først som ren privat virksomhed, fra 1960 som en del af DOFO (Danske Ostemejeriers Fællessalg og Osteeksport) og siden 1986 indkorporeret i koncernen MD Foods, nu Arla. Dette sidste viste sig vanskeligt at belyse ud fra de foreliggende præmisser, og noget tyder på, at det relevante kildemateriale skal søges andetsteds.

Mor og datter i selskab med rejeost, Mariekiks og frøken Reje. Reklamefoto fra 1960'erne.

Undersøgelsens forløb

Indledningsvis blev der til det forestående feltarbejde sammensat et arbejds hold, hvori cand. mag. Ulla Schaltz og museumsinspektør Marie Bach hver især indtog en central rolle men fik værdifuld, praktisk assistance fra henholdsvis Robert Harvest og Max Thomassen.

Gode erfaringer fra museets Prom-projekt fik os til at indlede med en spørgeskema-undersøgelse i august 1999. Skemaet bestod af 5 sider med spørgsmål indenfor følgende kategorier: Personlige oplysninger, arbejdslivet generelt, arbejdsopgaver/arbejdsforhold specielt, virksomhedskultur/kammeratskab samt fritiden og tiden efter Buko's lukning. Skemaet var udformet med en blanding af enkle og mere komplicerede spørgsmål, men sådan at det efter den enkeltes temperament kunne besvares indenfor 1-2 timer. Sproget var bevidst holdt på et lavt lixtal, og det stod åbent, om man ville svare kort eller langt. Spørgeskemaerne der blev stillet frem i frokoststuen hvor alle kom, var ledsaget af et informationsbrev vedrørende formål og fremgangsmåde samt en præsentation af museets projekt generelt. Samtidig blev der informeret om sagen via virksomhedens interne kommunikationskanaler. Trods diverse forholdsregler kan vi fastslå, at svarprocenten blev skuffende lav, idet kun ca. 20% af de knap 130 ansatte tog opfordringen op. Efterfølgende opmuntringer havde kun ringe effekt, og vi undlod direkte at presse på for ikke at spolere den positive stemning, som i øvrigt omgærede museets arbejde. Men heldigvis fordelte de indkomne svar sig pænt på tværs af afdelinger, køn, anciennitet m.v. så de alligevel bidrog til et vist, om end begrænset overblik, og des-

uden bragte os på sporet af en del personer, som simpelthen var uomgængelige i interview-fasen.

Undersøgelsens andet trin bestod i en grundig foto- og videoregistrering af virksomheden, som den fungerede, mens alle hjul snurrede og hverdagen endnu lignede sig selv. Få dage inden arbejdet konkret gik i gang på stedet, blev der i kraft af ledelsens goodwill afholdt et morgenmøde for samtlige ansatte, hvor vi fik anledning til at hilse på medarbejderne og give en grundig præsentation af det forestående projekt. Omregnet svarer den forbrugte tid nogenlunde til én persons arbejde i 14 dage! På den anden side var der tale om en gestus, der kom til at virke overordentlig befordrende for det videre forløb.

Det praktiske arbejde foregik som nævnt i to hold, der i princippet kørte parallelt, dog med stadig indbyrdes kommunikation, så begge medier blev udnyttet til de formål, hvor de hver især var bedst egnede. Dispositionen fulgte følgende hovedlinier: Produktionen fra a-z for henholdsvis smelteost og flødeost samt en "medarbejder-vinkel", hvorved alle de sekundære funktioner i forhold til selve produktionen blev tilgodeset. Som eksempler herpå kunne nævnes laboratorier, emballagelager, fryselager, krydderirum, smedeværksted, vasketøjshåndtering, kantine, administration etc.

I videodokumentationen blev der "on location" lavet en hel stribe mindre, specifikke interviews, hvor medarbejdere selv forklarede de funktioner, de var i gang med at udføre - en metode der viste sig at fastholde nogle vigtige, men helt forskellige oplysninger, fra dem der kom frem i de egentlige etnologiske interviews - oftest gennemført hjemme i vedkommendes private omgivelser. Det

Facade og hovedindgang set fra sydøst. Masnedsund Jernbanestation blev opført 1870, den nye tilbygning i 1972.

Foto: Robert Harvest

Fabriksanlægget set fra nord.

Foto: Robert Harvest

kan indskydes, at samtalerne med medarbejderne på produktionsgangen i de fleste tilfælde lykkedes til trods for støjen fra maskinerne, samt at de meget afvekslende "lydbilleder" på fabrikken i sig selv kom til at udgøre en ikke uvæsentlig side af dokumentationen. Optagelserne strakte sig over hele efteråret og har fundet sted på varierende tidspunkter af døgnet, for at skiftende rytmer og stemninger kunne indfanges. Materialet omfatter i alt ca. 1.500 fotografier (s/h papir og farvedias) samt 11 timers videoptagelse, hvoraf der er sammenklippet en version af 1 times varighed beregnet til formidling. Videodelen havde ikke kunnet gennemføres uden en kærkommen støtte fra Storstrøms amt. Hvad angår perioden helt tilbage til 50'erne dukkede der over 400 billeder op under gennemgangen af loftsrummene over administrationsbygningen. Størstedelen er professionelle optagelser af fremragende kvalitet, bl.a. til brug for reklamefremstød rundt omkring i verden, og hele herligheden blev overladt til museet.

Hasteundersøgelsens tredje og foreløbig sidste fase omfattede interview af ca. 35 udvalgte personer samt parallelt hermed indsamling af genstande og arkivalier. Interview'ene, som alle er gennemført af Ulla Schaltz, har med ganske få undtagelser været koncentreret om medarbejdere, der var ansat på fabrikken, mens undersøgelsen fandt sted, hvilket imidlertid ikke betyder, at det ikke kunne være nyttigt på et senere tidspunkt at udvide kredsen. Tværtimod ville en god kontakt til en række ældre, pensionerede medarbejdere utvivlsomt kunne bidrage til styrkelse af undersøgelsens historiske perspektiv. I den hidtidige udvælgelse er der taget stærkt hensyn til kravet om repræsenta-

tivitet, således at der er udsagn fra mændene i osteriet og på procesgangen - samt kvinderne i tapperiet og pakkeriet, for sådan tegnede virkeligheden sig inde i de store haller - med en tydelig kønsopdeling indenfor de centrale funktioner. Samtidig er der samtaler med både mandlige og kvindelige mellemledere, repræsentanter fra alle faggrupper og positioner i organisationen, folk med 1 eller 42 års anciennitet, ægtepar fra samme arbejdsplads eller personer hvis børn og forældre har haft tilknytning til fabrikken osv.

Det faktum, at museets kommende basisudstilling skal etableres på 2. Sal i et gammelt pakhús, satte på forhånd visse grænser for, hvilke genstande det var relevant at hjemtage, hvorimod der fra mejeriets side ikke forekom indvendinger overfor vore ønsker. Ud fra en faglig vurdering måtte det anses for betydningsfuldt at bevare tre store (og tunge!) genstande, der tilsammen illustrerer smelteostproduktionen, nemlig hurtighakkeren, smeltegryden og en tappe/pakkemaskine fra 1960'erne. Idet Sydsjællands Museum beklageligvis ikke på nuværende tidspunkt er i stand til at opmagasinere de omtalte genstande, blev problemet fremført for Dansk Landbrugsmuseum på Gl. Estrup, som da også sammen med fabrikken fandt en løsning, hvorved disse efterhånden sjældne, men vigtige genstande kunne bevares. Til Sydsjællands Museum er der hjemtaget 379 genstandsnumre, hvilket dog dækker over et endnu større antal enkeltstykker, idet eksempelvis et display til en osteforretning med måske hundrede små ostebægre er registreret med ét fælles nummer. Genstandsmaterialet spænder vidt og må anses for dækkende i forhold til de hovedtemaer, vi satte os for at belyse.

ISO 9000 certificeringen giver et detaljeret indblik i styringen af virksomheden i dens sidste år, men tegninger og andre arkivalier, gemt af vejen i loftsrum og i det rummelige Frantz Jäger pengeskab på administrationsgangen, bragte os heldigvis på sporet af Buko helt tilbage til starten på Frederiksberg i 1932 foruden væsentlige dele af de mellemliggende perioder. Mængden af hjemtagne arkivalier, her i blandt et omfattende tegningsmateriale - både bygninger og maskiner - andrager mindst 6-8 hylde-meter. Hovedparten vil muligvis om nogle år blive overdraget til Erhvervsarkivet i Århus.

Afslutning

Processen, der strakte sig fra sommeren 1999 frem til fabrikslukningen den 31. marts 2000, har været kendetegnet ved klare prioriteringer, behård frasortering og stor arbejdsglæde. Operationen er lykkedes i den forstand, at undersøgelsen har indbragt et stort og alsidigt materiale til belysning af centrale emner i Ostefabrikken Buko's historie. Vi mener, at det lige akkurat lykkedes at dokumentere dagliglivet på fabrikken,

inden denne for alvor blev påvirket af den gradvise afvikling. På baggrund af tidspresset i forbindelse med den forestående lukning, måtte dataindsamlingen nødvendigvis have højeste prioritet, eftersom materialet ellers ville forandres eller helt forsvinde. Som en slags foreløbig status og samtidig en kvittering overfor de mange involverede personer på fabrikken, blev der truffet en spontan beslutning om at fremvise undersøgelsens resultater i en rå og ubearbejdet værkstedsudstilling allerede en måned efter lukningen. Det eneste "færdige" indslag i udstillingen var video-filmen, der nåede at blive redigeret i løbet af blot et par uger, og som i udstillingsperioden kunne erhverves af medarbejderne til kostpris. Genstandene er for længst nedtaget, nummereret og anbragt på magasin, men forude ligger endnu en fase - det lange seje træk med registrering, båndudskrivning og anden bearbejdning, et "usynligt" arbejde der altid må gå forud for en egentlig publikation af en undersøgelses resultater, i dette tilfælde den hidtil største på Sydsjællands Museum indenfor nyere tid.

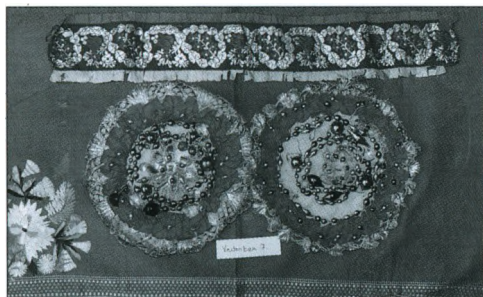
Tekstile genstande fra gårdejer Lars Hansens slægt i Vestenbæk

Af Esther Grølsted

Familien og slægten fra Fogedgården i Vestenbæk ved Stensby har været gode samlere for vore museer. Således kan Nationalmuseet Nyere Tids Samling (tidligere Dansk Folkemuseum) i Brede takke arvingerne efter Lars Chr. Foged Hansen (1906-2000) for en stor gave: En samling tekstiler, som tidligere museumsfolk allerede havde kendskab til.

Af en original lånekvittering fra 1887 kan man læse, at musiker Jens Olsen Bakkebølle underskriver en låneseddel for direktør Bernhard Olsen, Dansk Folkemuseum. Genstandene på sedlen skulle bruges og blev brugt til Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888. Lars Hansen (1840-1927), Fogedgården i Vestenbæk, var én af de mange udlånere, som Bernhard Olsen benyttede for at belyse den danske "bondestands kultur-

historiske værdier". På den lille originale låneseddel, som fulgte med de 109 tekstile genstande, Nationalmuseet modtog i marts måned 2000 - efter Lars Chr. Foged Hansens død tidligere på året - er nævnt et udlån af 20 genstande til Bernhard Olsen i 1887, bl.a. en æske med to brudehovedtøjer og et bånd samt en udskåret vindepind, der er med i gaven til Nationalmuseet. Museumsinspektør ved Sydsjællands Museum, Marie Bach, havde kontakten til arvingerne, og en del andre genstande er kommet til Sydsjællands Museum. Jens Olsen, Bakkebølle, må have kendt egnens dragter særdeles godt, idet to blyantstegninger var vedlagt som bilag til et brev af 27. marts 1879 fra J. Olsen til Bernhard Olsen om materiale til udstillingen 1879. De dragter, som J. Olsen her har tegnet, har utrolig stor lighed med de dragtstykker, Nationalmuseet har modtaget, og de selvsamme billeder og beskrivelser er benyttet i dragtafsnittet i Turistforeningens årbog 1933 af Elna Mygdal, daværende museumsinspektør ved Dansk Folkemuseum. I artiklen nævner Elna Mygdal ligefrem, at der i Vestenbæk findes en dragt, og hendes beskrivelse af denne har stor lighed med det, Nationalmuseet har modtaget. Ligheden er så slående, at man må tro, der er tale om noget nær de samme dragtdele. De dragtstykker, der er indgået i samlingen, består af flere

Brudehovedtøj, der omtales på kvitteringen og var med på udstillingen Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888.

Blyantstegning fra 1879 af kustode J. Olsen Bakkøbølle. Dragtstykkerne har lighed med de dragtstykker, der er indkommet fra Fogedgården.

dele; der er kvindebuller (en slags vest), ærmeliv, en særk, en skjorte, 12 tørklæder, to forklæder og en ret stor samling hovedtøjer, en enkelt herrevest, handsker, løse ærmer, pudebetræk og et stolpeestykke. Flere af pudebetrækkene og stolpestykket er med initialer og årstal. En spændende tværsæk, som kendes fra et stik af J. Senn fra omkring 1800 og et andet fra J. Rieter 1806 har initialerne HHS samt bomærke og en vedhængende mærkeseddel, hvorpå med blæk er skrevet lidt utydeligt: "Husmand Hans Hansen, Stenbyskov, Vordingborg". Hans Hansen (1810-1892) var væver af profession og oldefar til Lars Chr. Foged Hansen.

Til at holde orden i slægtens initialer

En mands og kones dragt fra egnen omkring Kragerup og Toderup. Manden har en tværsæk over skulderen.

og årstal medfulgte til alt held en kopieret slægtshistorie udarbejdet af slægtsgårdsarkivet og samlet i 1947 samt bekostet af Lars Christians far, Lars Peter Hansen (1878-1954).

Lars Chr. Foged Hansen blev født på Fogedgården ligesom både sin far, Lars Peter Hansen (1878-1954), og sin oldemor, Kirstine Kathrine Hansdatter (1808-1866).

Lars Christians farfar, Lars Hansen (1840-1927), var karl på Fogedgården iflg. folketællingen i 1860. På det tidspunkt var Lars Hansen (1803-1874) fæster af Fogedgården. Han var ugift og morbror til Lars Hansen (1840-1927) og boede sammen med en ugift søster, Maren Hansdatter (1805-1880erne). De

Bul ca. 1800. Stof i 3 skaftet kipper med glittet overflade. Kan være brugt af Sidse Christophersdatter (1780-1854).

Bul fra slutningen af 1700-årene. Stof i tyndt kamgarn, kaldet taboretts, importeret fra England. Senere er bullen gjort kortere i livet i overensstemmelse med moden 1820-30.

var altså søskende til Lars Christians oldemor. Lars Hansen (1803-1874) havde overtaget gården i arvefæste efter sine forældre, Hans Larsen (1772-1830) og Sidse Christophersdatter (1780-1853).

Det er her, vi finder initialer og årstal, der stemmer overens med initialerne på pudebetrækket, stolpestykket samt brudeforklædet med initialerne SCD 1798, som står for Sidse Christophersdatter,

Bul i empiresnit 1820-30. Stof i importeret halvsilke.

Bul i empiresnit 1820-30. Stof i landsbyvævet hvergarn.

Ældste hue (trestyks). Kan have tilhørt Sidse Christophersdatter (1780-1854).

Opsat hovedtøj ca. 1820-30. Kan have tilhørt Maren Hansdatter (1805-1880erne) eller Kirstine K. Hansdatter (1808-1866).

Yngste hovedtøj fra 1840-70. Lignende hovedtøjer ses på de tre midterste damer på et gammelt foto af gårdmandskoner i Bakkebølle.

tipoldemor til Lars Christian. De ældste pudebetræk er med jødeknplingsmellemværk og har initialerne SCD 1797. Et andet har en fin syning i dragværk og er mærket SCD 1798. Dette gentages i en lidt grovere syning i et pudebetræk med MHD 1843, som står for Maren Hans-

datter (1805-1880erne) ligesom stolpestykket MHD 1848. De ældste bultyper har snit som i 1780erne og må have tilhørt Sidse Christophersdatter. De er i kalmanke-stof, d.v.s. et fint uldstof, der er glittet blankt. De senere bultyper er i empiresnit (1810), men i et mønstret silkestof fra slutningen af 1700-årene. Et tydeligt tegn på stop for import af udenlandske stoffer som følge af statsbankerotten i 1813 ses i de efterfølgende buller og ærmelivstyper fra 1830-40, idet disse er udført af landsbyvævet stof i kønne mønstre. Vi kan her følge to generationers dragtstykker, men også tredje generation har tilført samlingen sine bidrag i form af en skjorte med initialerne LHS, som har tilhørt Lars Hansen (1840-1927) og en særk med initialerne SMH, som står for Sidse Marie (Nielsen) med giftenavnet Hansen (1850-1895). Hun er farmor til Lars Christian.

En mandsvest har snit som man brugte det i 1860-70 og er af landbyvævet stof. Den kan have tilhørt farfaderen, Lars Hansen, hvis far, Hans Hansen

Gårdmandskoner 1870 fra Bakkebølle.

(1810-1892), var professionel landsbyvæver.

Hovedtøjerne til kvinderne er interessante. De findes både i den ældre trestyks facon og i en yngre type med lin og båndopsætning, præcis som på J. Olsens blyantstegning, men også i typen fra 1840erne med fast pap i nakkepuld og overbindebånd. Nationalmuseet ejer for øvrigt et fotografi af gårdmandskoner fra Bakkebølle ca. 1870. Et par strikkede handsker har indstrikket initialerne MHD 1830 og har altså tilhørt Maren

Hansdatter (1805-1880erne). I samlingen indgår også lidt børnetøj og to malkekranse samt sjaler, hvoraf et med Almgreens varemærke samt en del løse manchetter. Almgreen var et silkevæveri i Stockholm.

Slægtgårdsarkivets undersøgelse omfatter ikke skifteprotokoller. Det kunne ellers være interessant at se, om de bevarede dragtstykker er beskrevet og vurderet dér.

Farfaderen Lars Hansen (1840-1927) overtager fæstegården efter sin morbror

i 1874. Der bliver udredet noget sengetøj og nogle møbler til mosteren, som han forpligter sig til at holde på aftægt, men der nævnes intet om gangklæder. Lars Hansen har skrevet dagbog i årene 1867-1869, som er interessant at læse. Han fortæller hovedsageligt om markarbejde og nævner bl.a., at han er ude med svenskharve, men han omtaler også gilder og nedskriver, når han låner penge ud. En enkelt gang har han været på marked og købt et tørklæde til 2 mark. Han tog også til Vordingborg og købte nye sko, men nævner ikke prisen. Det var ham, der i 1887 havde udlånt genstande til Bernhard Olsen via J. Olsen i Bakkebølle.

Vi kan se, at den ene generation efter den anden hæger om og passer godt på de gamle tekstiler. De er der hele tiden, og i 1940 er de med i Kunstindustrimuseets undersøgelse af landsbyvævede

stoffer, men denne gang er det Lars Christians fars navn, Lars Peter Hansen (1878-1954), der er noteret på de små vedhængende sedler, som har fået lov at blive siddende. Næste og sidste gang, tekstilerne udlånes til en undersøgelse af håndvævede stoffer, er i forbindelse med Paulli Andersens store bog Danske Bondevævninger, der udkom i 1981. Dette udlån forestås af Lars Chr. Foged Hansen

Nu er tekstilerne, som fem generationer omhyggeligt har passet og plejet, endt på Nationalmuseet, hvor den videre pleje vil finde sted, og hvor de vil blive vist frem ved passende lejligheder. Lars Chr. Foged Hansen blev gift med Margrethe Foged Hansen i 1945. Hun døde i 1959, og de havde ingen børn. Siden 1977 forpagtede en søstersøn markerne, men Lars Christian blev boende på gården til sin død i en alder af 94 år.

Afskrift af kvittering skrevet i datidens skrivemåde.

Modtaget af Gaardejer Lars Hansen i Vestenbek følgende Gjenstande til Den Nordiske Industri, Landbrugs og Kunstudstilling i Kjøbenhavn 1888.

- 1) 1 Gamel Svenskarve uden tender
- 2) 1 Skettetræ med Sketstol
- 3) 1 Kaaber Kaffeedel
- 4) 1 Malm Strygehjern
- 5) 1 Blaa Vase
- 6) 2 par Porcelains Kopper
- 7) 2 Fade
- 8) 3 Talerkner
- 9) 1 Thepotte
- 10) 1 Kaaber Spand
- 11) 1 Udskaaret Vindepin
- 12) 2 Udskaarne Syskrin
- 13) 1 Lysestage
- 14) 1 Vevespjel
- 15) 6 Udskaarne træskeer
- 16) 1 til Ildgløder ved Pibetending
- 17) 1 Baandsliv (?)
- 18) 1 Eske med 2 Brudenakker og et Baand
- 19) 1 Syskrin i form af en Dragkiste
- 20) 1 Armstol Udskaaret

For Ovenstaaende Gjendstande meddeles herved Kvittering

Direktør Bernhart Olsen
Dansk Folkemuseum Kjøbenhavn V.

v. J. Olsen Bakkebølle, d. 16 Juli 1887

Modtaget af Gaardejer Lars Hansen
i Vestenbek følgende Gjenstande til
Den Nordiske Industri, Landbrugs og Kunstudstilling
i Kjøbenhavn 1888.

- (1) 1 gammel Svenskarve uden tender
- (2) 1 Skettetræ med Sketstol
- (3) 1 Kaaber Kaffeedel x
- (4) 1 Malm Strygehjern
- (5) 1 Blaa Vase x
- (6) 2 par Porcelains Kopper x
- (7) 2 Fade x
- (8) 3 Talerkner
- (9) 1 Thepotte
- (10) 1 Kaaber Spand x
- (11) 1 Udskaaret Vindepin x
- (12) 2 Udskaarne Syskrin
- (13) 1 Lysestage x
- (14) 1 Vevespjel
- (15) 6 Udskaarne træskeer
- (16) 1 til Ildgløder ved Pibetending
- (17) 1 Baandsliv
- (18) 1 Eske med 2 Brudenakker og et Baand x

19) 1 Syskrin i form af en Dragkiste 451/2000
20) 1 Armstol Udskaaret x

For Ovenstaaende Gjenstande
meddeles herved Kvittering,

Direktør Bernhart Olsen
Dansk Folkemuseum
Kjøbenhavn V.
v. J. Olsen

C. 16 Juli 1887. (Bakkebølle)

1887

“Den ligger smukt på vandet”

- En undersøgelse af motorfærgen “Møn”

Af Naomi Hainau

“Møn” ved anløbsbroen på Lindholm. Privat.

Det er fredag den 30. marts 1923, en af årets første forårsdage. Stedet er Kalvehave på Sydsjælland, færgestedet, hvor man i umindelige tider har sejlet folk og gods, kvæg og post over til Koster på Møn. Solskinnet og den varme luft har lokket folk ud på gader og veje. Mange er på vej ned til havnen, for at se den nye færge “Møn”, der er ventet med spænding og længsel. Færgen har været på vej i godt og vel et år, og nu glæder man sig til at betjene de mange turister, der vil benytte pinsen til at rejse til Møns Klint.

Ude på det blikstille vand kan man se færgen med kurs mod havnen. At den er et smukt syn, er de fleste enige om. Pressen har naturligvis også taget opstilling på kajen for at følge begivenhederne. Så snart færgen er fortøjet ved kajen er der “åbent hus”, og de nysgerrige vrimler om bord. Midt i det hele står amtets færgebestyrer, kaptajn Møller, der selv har ført skibet til Kalvehave fra værftet i Nakskov. En journalist går over mod ham med pen og blok: Hvad synes han om sit nye skib? Kaptajn Møller er af natur en pragmatisk mand, der ikke bruger store ord i utide. I dag er det

imidlertid tydeligt at se, at han er stolt. Han har fulgt færgen fra den endnu blot var en tanke hos amtets embedsmænd, og han kender hver en krog, hver en nagle. Jo, han er godt tilfreds, både med færgens indretning og dens foreløbige præstation. Og så er der jo også det, at "færgen ligger så smukt på vandet".

Undersøgelsen

M/F "Møn" er måske Danmarks ældste bilfærge. Den er i hvert fald én af de mindste! Den blev bygget i 1923 på Nakskov skibsværft som nybygning nummer 18, og var bestilt af Præstø amt til at sejle på overfarten mellem Kalvehave – Koster. Efter nogle år viste færgen sig at være for lille. Først blev den indsat som reservefærge for den større M/F "Koster". Derefter blev den flyttet til Grønsund, hvorefter den i nogle år blev lejet ud til overfarten mellem Lynæs og Kulhuse. I 1938 blev færgen købt af landbrugsministeriet, der bl.a. brugte den til at sejle køer ud til den veterinære forsøgsstation på øen Lindholm. "Møn" sejlede mellem Kalvehave og Lindholm indtil 1999.

Men, hvordan gik det til, at "Møn" overhovedet blev bygget? Hvorledes forløb arbejdet om bord på færgen? Og, hvordan var det egentlig at sejle med køer? Det er nogle af de spørgsmål Sydsjællands Museum, i samarbejde med Skibsbevaringsfonden, har forsøgt at få svar på i løbet af sommeren 2000. Formålet med undersøgelsen har været, igennem en teknisk beskrivelse og en kulturhistorisk kortlægning, at afdække færgens historie, lige fra den lå på tegnebrættet hos Nakskov værft, til den foretog sin sidste sejlads i maj 1998.

At indsamle viden om en færge stiller nogle særlige krav til arbejdsgangen. I "Møns" tilfælde har det været muligt at

trække på et righoldigt skriftligt kilde-materiale, der ikke blot har belyst selve færgens historie, men også har givet indblik i de skiftende ejeres intentioner med færgen. Af stor betydning er desuden beretninger fra folk, der til daglig har arbejdet om bord på færgen. Det levende ord er et uvurderligt redskab, når der skal redegøres for de problemstillinger, som ikke er til at få øje på for den udenforstående. Både de skriftlige og de mundtlige kilder har med andre ord været med til at sætte færgen "Møn" ind i et bredere historisk og samfundsmæssigt perspektiv. På den måde bliver historien om "Møn" ikke blot historien om én bestemt færge, men kommer til at række ud over sig selv og pege på nogle generelle fænomener, der måtte have interesse for eftertiden.

En færge bliver til - Brevet

Historien om "Møn" begynder en dag i maj 1920. Den dag modtager vejinspektøren for Præstø amt, Jensen Løvstrand, et brev fra amtets færgestyre, kaptajn Møller. I brevet forklarer færgestyren, at der er problemer med overfarten ved Kalvehave og Koster. Biltrafikken på Sydsjælland og Møn er vokset nærmest eksplosivt i løbet af årets første måneder. Personbiler er der ganske vist ikke så mange af endnu, men antallet af last- og rutebiler var steget voldsomt. Det skaber problemer for færgerne, der slet ikke er bygget til at tage de tunge køretøjer om bord. Nogle gange kan det endda være umuligt at få lastbilerne ud til færgerne, fordi færgebroerne ikke er brede eller solide nok til de store biler. Man er nød til at afvise bilerne ved færgestederne, til stor utilfredshed for kunderne. Derfor henvender færgestyre Møller sig nu til sin chef vejinspektøren,

for at bede ham om at gøre noget ved sagen.

Færgebestyrerens brev er på sin vis et vidnesbyrd om de nye tider, der var på vej i Danmark. Årene efter første verdenskrig var i trafikal henseende en brydningstid, hvor nye transportformer for alvor slog igennem. Hest og vogn var for længst blevet udkonkurreret af jernbanen, og nu var det næste transportteknologiske nybrud på vej: automobilet. I mange år forblev personbilen ganske vist en luksus, forbeholdt de velstillede. Som fragtfartøjer og kollektivt transportmidler blev lastbiler og busser imidlertid hurtigt populære. Da den første samlede danske køreplan for rutebiler udkom i 1922 var der opført 347 ruter. To år senere var tallet fordoblet! Det var især på de korte strækning, der hidtil var blevet varetaget af de hestetrukne dagvogne, at rutebilerne var populære. Men også på nogle af de længere ruter blev busserne en stærk konkurrent til jernbanen. Antallet af lastbiler på landevejene var ligeledes i vækst. I årene fra 1917 til 1925 steg antallet af lastvogne i Danmark fra 930 til 12.9244 (2). Der var indlysende fordele ved at transportere varer med bil, frem for med tog. Varerne skulle ikke sendes og afhentes ved en station. De kunne bringes fra dør til dør i én ombæring. Dertil kom, at benzin som brændstof var billigt!

Nye tider

Præstø amt overtog sejladsen ved Kalvehave og Koster i 1893. Indtil da var de to færgesteder blevet bestyret af private. Efter overtagelsen moderniserede amtet de to færgesteder, bl.a. ved at bygge nye færgebroer og forbedre tilkørselsforholdene. Der blev også anskaffet en hjuldamp, "Ulf Sund", som afløser

for de gammeldags sejlfærger. I 1913 anskaffede amtet skrueskibet "Koster", til aflastning for "Ulf Sund". "Koster" var bygget i 1884 og allerede et gammelt skib, da amtet købte det i. Fra begyndelsen havde det været meningen, at "Koster" kun skulle tjene som reservefærge i fem år. Derefter ville amtet købe en ny færge. Da spørgsmålet blev taget op i 1916 havde verdenskrigen imidlertid skabt så gunstige forhold for værftsindustrien, at skibspriserne var fløjet i vejret. Præstø amt nøjedes derfor med at lade "Ulf Sund" gennemgå en grundig istandsættelse, og i øvrigt se tiden an.

Da vejinspektør Jensen Løvstrand i 1920 modtog kaptajn Møllers brev havde den teknologiske udvikling efterhånden overhalet de to gamle færger. De fleste lastbiler og busser var for brede til at køre om bord på "Koster". "Ulf Sund", blev i sin tid bygget til at tage en tospannet hestevogn på godt et ton om bord, hvilket havde været fuldt ud tilstrækkeligt i 1893. Nu havde færgen imidlertid svært ved at klare de tunge køretøjer, der ofte kom op på 6 - 7 tons. Når lastbilerne rullede om bord blev belastningen forøget så voldsom, at færgen sank meget pludseligt, og dybere end det tilladte. Dertil kom, at færgens dæk slet ikke var konstrueret til at bære de tunge lastbiler. Det skabte naturligvis nervøsitet blandt de ansatte på færgen. Som færgebestyrer Møller skrev i brevet til vejinspektøren: "Dette kan ikke gaa i længden, der kan ske en Ulykke naar som helst".

Beslutningen

De skræmmende kendsgerninger gjorde et dybt indtryk på vejinspektøren, der med det samme gav sig til at undersøge, hvordan man håndterede problemet andre steder. Det viste sig, at Kalvehave

- Koster overfarten ikke var det eneste færgested, der havde problemer med de nye køretøjer. Trafikken var for alvor kommet ud på vejene, og det kunne naturligvis også mærkes ved færgeoverfarterne. Det var dog ikke alle steder, man var lige begejstrede for de nye kunder. Mange steder anede man simpelt hen ikke, hvordan man skulle håndtere bilerne. Nogle færgesteder anskaffede nyt materiel, der var tilpasset bilernes behov. Enkelte færgesteder nægtede at tage biler om bord, mens de fleste færgesteder fastsætte grænser for, hvor meget bilerne højst måtte veje, for at blive sejlet over.

Da situationen således var kortlagt, sendte vejinspektøren færgestyrelsen Møllers brev videre til sin chef, amtmanden for Præstø amt Axel Vedel. Løvstrand lod Møllers brev ledsage af en kommentar. Heri understregede han, at amtsrådet burde sætte en maksimumgrænse for køretøjer, såfremt det ikke ville investere i en ny færge.

Ved det følgende amtsrådsmøde blev brevet drøftet. Amtsrådsmedlemmerne diskuterede naturligvis det hensigtsmæssige i at anskaffe en større færge med det samme. En ny færge ville imidlertid være en stor udgift for amtet, så i første omgang udelukkede man den løsning. I stedet vedtog amtsrådet at holde sig til vejinspektørens anbefaling, og fastsætte en maksimumgrænse for køretøjernes vægt på 5 ton. Samtidig erkendte amtsrådsmedlemmerne, at dette kun kunne være en midlertidig løsning. En moderne færge, der levede op til tidens transportmæssige krav, ville være at foretrække i det lange løb. Man skrinlagde med andre ord ikke færgeplanerne, men arbejdede forsigtigt videre med dem. En ny færge var trods alt en kostbar investering, og man ville

være sikker på, at den også kom til at gøre gavn. To år efter, i 1922, besluttede Præstø amtsråd at investere i en ny færge, til afløsning for "Ulfsund" og "Koster".

Da beslutningen om at købe en ny færge var taget, blev sagen overdraget til amtsrådets færgesubvalg. Udvalget havde til opgave at overvåge og bestyre samtlige færgeruter i amtet, og bestod af medlemmer fra amtsrådet foruden færgestyrelsen Møller. Formand for udvalget var amtmand Axel Vedel. Færgesubvalget indså hurtigt, at det ikke kunne stå alene med projekteringen af den ny færge. Derfor henvendte man sig til direktøren for Nakskov Skibsværft, Hans Peter Christensen, der havde en solid karriere bag sig inden for værftsindustrien. Direktør Christensen var begyndt som ingeniørassistent i marinen i 1907, og havde derefter gennemgået en række studieophold ved internationale tekniske højskoler og udenlandske skibsværfter, bl.a. i England og Tyskland. Inden han kom til Nakskov Skibsværft i 1919, havde han været værftsingeniør ved Orlogsværftet og direktør ved Skibsbyggeriet. Christensen påtog sig opgaven med at projektere den ny færge med stor omhu, og på mange måder blev han manden, der kom til at præge udformningen af "Møn".

Tog eller bil?

En af de første afgørelser, som færgesubvalget skulle træffe var, hvem færgerne skulle betjene. Skulle man satse på de nye automobiler? Skulle man hellere holde sig til det sikre, nemlig jernbanen? I dette tilfælde var der tale om Kalvehavebanen (åbnet 1897), der gik fra Vordingborg til Kalvehave Færgesø. Det var vigtigt, at den nye færge ikke blot

opfyldte et transportbehov her og nu, men at den også ville være i stand til at imødekomme fremtidens trafikale behov. For at forstå færgeudvalgets dilemma, er det nødvendigt at kaste et blik på trafikforholdene på Sydsjælland og Møn i begyndelsen af 1920'erne.

Sydsjælland blev betjent af tre jernbanelinjer, den statsdrevne Sydbane fra Roskilde til Masnedsund (åbnet i 1870), og to private lokalbaner, den førnævnte Kalvehavebane, der gik fra Vordingborg til Kalvehave, og Mernbanen (åbnet 1913), det gik fra Mern til Præstø. Mernbanen havde forbindelse til Næstved via Præstø, men ingen direkte forbindelse til hverken Vordingborg eller Kalvehave. Sydbanen havde derimod forbindelse med København via Roskilde. Den fungerede således som den store regionale færdselsåre, som forbandt Sydsjælland med resten af landet. Fra Vordingborg var der tilslutning til Kalvehavebanen (ganske vist ikke fra samme station). Fra endestationen i Kalvehave kunne transporten gå videre til Møn, enten via overfarten Kalvehave - Koster eller Kalvehave - Stege. En af Kalvehavebanens vigtigste opgaver var således at sørge for forbindelsen mellem Møn og Sjælland.

Indtil åbningen af Dronning Alexandrines bro i 1943 var Møn knyttet til resten af det danske trafiknet via færgeoverfarten ved Kalvehave og Koster foruden havnen i Stege. Fra Stege gik der bl.a. færger til Kalvehave, Vordingborg og København. Siden 1860'erne havde der været adskillige planer fremme om at etablere en jernbane på Møn. Det var især trafikken til Møns store turistmagnet, Møns Klint, som jernbanen skulle aflaste. Sidste gang et forslag til en Mønbane blev fremsat, var i jernbaneloven af 20. marts 1918. Ifølge planerne skulle banen gå fra Koster, over Stege, til Møns

Klint. På den måde skulle Mønbanen i princippet fungere som en forlængelse af Kalvehavebanen.

Ingen af jernbaneplanerne blev nogensinde blive ført ud i livet, men det vidste man naturligvis ikke i 1922. Da havde man stadig tiltro til at en Mønbane kunne realiseres. Derfor forsøgte færgeudvalget også i lang tid at "tænke" en jernbane ind i færgeplanerne for Kalvehave - Koster overfarten. I de første planer for den nye færge var det således en forudsætning, at færgen skulle kunne overføre togvogne. Tanken var, at togvognene skulle kobles fra ved færgestederne og rangeres over på færgen, der sejlede dem over til den anden side. På den måde undgik man at læsse godset om ved færgestederne.

Problemet var, at færgelejerne i Kalvehave og Koster ikke var store nok til en jernbanefærge. Det ville med andre ord blive nødvendigt at bygge færgelejerne om. Færgeudvalget søgte endnu engang ekspertbistand, denne gang hos Kalvehavebanens bestyrer Th. Rischel, der før havde projekteret jernbanefærger for privatbanerne. Måske håbede man også på at gøre Kalvehavebanen interesseret i projektet. Banen ville jo blive kunde hos den nye jernbanefærge.

Rischel skønnede, at en ombygning af færgelejerne ville komme til at koste ca. 236.000 kr., såfremt man valgte en jernbanefærge. Valgte amtet derimod at se bort fra en jernbane ville det udelukkende være nødvendigt at udskifte de gamle færgeklapper (klapper, som hejses ned mellem færgebroen og færgen) i Kalvehave og Koster med et nye, der kunne bære de tunge lastbiler. Prisen ville da være ca. 16.000 kr., hvilket unægteligt var en stor reduktion! Som Rischel diskret formulerede det, ville

”mindre Færger kræve mindre og billigere Færgelejer”.

Færgeudvalget var dog ikke til sinds at slippe jernbanedrømmen med det samme. Noget tyder på, at færgeudvalget bl.a. var interesseret i at få del i transporten af frisk mælk fra Møn til Sjælland. Den mulighed blev i hvert fald diskuteret med bestyrer Rischel. Men Rischel så ikke så lyst på planerne. Han holdt fast i at en ombygning af færgelejerne ”ganske givet” ville blive ”meget urentabel” og at ”Tanken om en Jernbane-Færgeforbindelse mellem Kalvehave og Koster vil være urealisabel i lange Tider”. Med hensyn til mælken påpegede Rischel, at langt det meste af den mælk, der blev fremstillet på Møn, efterhånden blev forarbejdet til tørmælk i Stege, hvorfra den blev skibet ud. Skulle det i fremtiden blive nødvendigt at transportere frisk mælk fra Møn til Sjælland, ville dette sagtens kunne lade sig gøre ved hjælp af lastbiler. Lastbilerne kunne så sejles over med færge ved Kalvehave og Koster.

Det fremgår ikke af kilderne, hvad der fik Rischel til at tale så stærkt imod en jernbanefærge. Én forklaring kan imidlertid være, at selve finansieringen af færgerne endnu ikke var faldet på plads. Rischel kan derfor have været bange for, at amtet ville forsøge at inddrage Kalvehavebanen i færgeprojektet. Kalvehavebanen oplevede i begyndelsen af 1920'erne en økonomisk nedgang, der primært skyldtes den hårde konkurrence fra de mange rutebilselskaber, som var begyndt at skyde op som paddehatte. Det begyndte med I/S Møens Kommunale Automobilselskab, oprettet 3. juli 1920, der kørte på både Østmøn og Vestmøn. Året efter åbnede I/S Jacobsen og Milner i Hillerød en rute fra Kalvehave til Korsør over Næstved.

Ruten gik over Præstø og tog på den måde en del kunder fra Kalvehavebanen. Fra 1920 faldt mængden af gods og antallet af rejsende på Kalvehavebanen, og det gik hårdt ud over banens økonomi. Der er derfor ikke noget at sige til, at Kalvehavebanens bestyrer var skeptisk overfor store investeringer i en jernbanefærge, der måske i fremtiden var nød til at give op overfor de mange rutebilselskaber.

Færgeudvalget lod sig overbevise af Rischel, og besluttede at frafalde planerne om at indrette den nye færge til togvogne. I stedet satsede man på at betjene fragtfirmaer og rutebilselskaber, som lod til at have fremtiden for sig.

Damp eller diesel?

Da man havde besluttet sig for at anskaffe en automobilfærge, blev det næste spørgsmål færgens drivkraft. Skulle det være en dampfærge, ligesom den gamle ”Ulfesund”, eller skulle det være en færge med dieselmotor? Direktør Christensen anbefalede varmt, at man valgte en motorfærge. I følge ham ville driften af en dieselmotor være langt billigere end driften af en dampmaskine. Motordrevne skibe var dog stadig en forholdsvis ny foreteelse, og det var ikke alle færgeudvalgets medlemmer, der var lige trygge ved den ny teknologi. De første dieselfærger havde set dagens lys omkring 1910. Det første oceangående dieseldrevne skib, det danskbyggede ”Selandia”, var blevet søsat i 1912. Præstø Amt havde selv et par år forinden investeret i en dieselfærge til overfarten mellem Masnedsund og Gåbense. Den havde man dog ikke haft de bedste erfaringer med. Som der står i et af færgeudvalgets mødereferater, gav spørgsmålet om drivkraften derfor ”Anledningen til en del Forhandlinger i Udvalget”.

Det var især færgebestyrer Møller, der nærede mistro til motordrift. De andre bestyrelsesmedlemmer tog lidt lettere på sagen, og argumenterede bl.a. med, at færgerne mellem Masnedsund og Gaabense var "almindeligt anset som ganske mislykket". Færgebestyrer Møller havde imidlertid været i amtets tjeneste i mange år, og især amtmand Vedel tillagde hans ord stor vægt. Man besluttede derfor at sondere terrænet først, inden beslutningen om damp eller diesel blev taget. Det blev vedtaget, at lade Møller rejse ud til overfarten Middelfart - Snoghøj ved Lillebælt, hvor man efter sigende havde gode erfaringer med skruefærgerne "Inger".

Under besøget nedfældede Møller sine indtryk i en række rapporter til færgeudvalget. Ud fra rapporterne kan man se, at han efterhånden blev mildere stemt overfor tanken om en motorfærge, selv om han aldrig kom til at forlige sig helt med ideen. Han skrev bl.a. om "Inger":

"Som meddelt i Skrivelse af 24ds. tog jeg til Middelfart for at se Færgeforholdene der, særlig, hvorledes en Færge med Motor og Skrue arbejder og manøvrerer, og jeg maa indrømme, det var langt over Forventning. Skruefærgerne "Inger" styrer og manøvrerer aldeles perfekt let og hurtigt, og standser hastigere end Hjulfærgerne her".

Der var med andre ord intet at indvende imod færgerens styreegenskaber. Der var dog andre ting i vejen:

"Motoren i "Inger" udvikler en ubehagelig Petroleumsos over hele Skibet, der er generende for de Rejsende, og [det] ville hverken være praktisk eller mere besparende end Dampen for Kalvehave og Koster Overfarten, og slet ikke hurtigere at sætte i Gang end Damp (...)".

Ifølge færgebestyrer Møller var der ikke meget vundet ved at investere i en

motorfærge. De andre medlemmer af færgeudvalget så imidlertid anderledes på dén sag: De ville gerne have en motorfærge. Måske lagde man også et venligt pres på den gamle færgebestyrer, for udgangen på sagen blev, at færgeudvalget enstemmigt vedtog at investere i en færge med dieselmotor. Motoren skulle være af dansk fabrikat fra B & W eller Holeby, og udstødningsrøret skulle føres så højt op, at "Lugten ikke bliver særlig generende paa Dækket".

Konkurrencen

Det blev vedtaget at indbyde Nakskov Skibsværft, Burmeister og Wain, Københavns Flydedok og Helsingør Skibsværft til at afgive tilbud på den ny færge, inklusiv motoren. Derefter gik færgeudvalget, sammen med direktør Christensen, i gang med at udarbejde en specifikation for, hvorledes færgerne skulle bygges og indrettes. Færgerne skulle konstrueres som en dobbeltendte færges, d.v.s. at bilerne kunne køre fra borde i begge ender. Den skulle være så stor, at der kunne være plads til seks personbiler eller to store lastbiler foruden 25 kreaturer. Færgerne skulle være kraftig nok til at bryde "et ikke ganske tyndt Isdække", og den skulle udføres så solidt, at den også kunne sejle med amtets motortromle på 8,5 tons. Færgerne skulle udstyres med et kontor til færgebestyreren, foruden kahytter til glæde for passagererne. Kahytterne skulle indrettes med borde og bænke, "Alt af Fyrretræ og smukt året eller hvidlakeret", og med damask gardiner for køjerne. De skulle også være både et herre- og et dametoilet, der hver især skulle indrettes med "Skaale af Fajance og Mahognisæder" foruden "Papirholdere og Knaager af messing". Dét med toiletter til både herrer og damer, syntes færgebe-

styreren nu var noget pjat: "Eet W.C. maa være tilstrækkeligt til den Fart. Resten kan da indrettes som Lastrum og Malerskab, Kontor samt et Rum for Mandskabet", skrev han i sin kommentarer til specifikationen. Til slut forlangte færgeudvalget, at færgen skulle leveres med alt inventar, lige fra redningskranse, skibsklokke og lanterner til kompas, skibsur, kikkert og Dannebrog, værktøj, spytbakker, særlige skibsservanter m.m.

Specifikationen blev sendt ud til de udvalgte værfter, der fik ti dage til at indgive deres tilbud. Nakskov Skibsværft, Københavns Flydedok og Helsingør Skibsværft indsendte alle tilbud, mens Burmeister og Wain pænt takkede nej med den begrundelse, at den projekterede færgе var for lille i forhold til værftets kapacitet. Buddene fra de tre andre værfter lå ret tæt. Tilbuddet fra Københavns Flydedok var det dyreste. Her ville man have 151.500 kr. for en færgе. Som nummer to fulgte Helsingør Skibsværft med 150.000 kr. Billigst var Nakskov Skibsværft, der forlangte 148.000 kr. Af de tre indbudte værfter, valgte Præstø Amtsråd derfor at indgå kontrakt med Nakskov Skibsværft.

Kontrakten mellem skibsværftet og Præstø amt blev undertegnet den 18. august 1922. Ved samme lejlighed indgik amtskommunen kontrakt med Holeby Maskinfabrik om at levere en dieselmotor til færgen. Det blev tillige aftalt, at betalingen for færgen skulle afdrages i fem rater af hver 29.600 kr., der skulle erlægges fra den dag kølen blev lagt og til færgen var løbet af stabelen.

De u-indbudte

Nyheden om, at Præstø Amt var ved at købe en motorfærgе nåede også adskillige andre værfter. Inden specifikationen

overhovedet var sendt ud, havde J. C. Webers tegnestue og Køge Værft allerede diskret tilkendegivet, at man var interesseret i planerne for den nye færgе. Ingen af de to blev dog indbudt til at deltage i udbudskonkurrencen, hvilket især faldt Køge Værft for brystet. Køge Værft påpegede, at de fleste af værftets ansatte boede i Præstø amt. En eventuel ordre ville sikre værftets ansatte arbejde i mange måneder. Den underliggende tone i brevet antyder, at Præstø amt ikke var solidarisk med amtskommunens egne virksomheder, ved evt. at lade ordren tilfalde et værft udenfor amtskommunen, f.eks. B & W eller Helsingør Skibsværft. Hvad skyldtes denne vrede?

Begyndelsen af 1920'erne var præget af international afmatning indenfor værftsindustrien, en nedgang, der holdt sig frem til midten af årtiet. Denne afmatning skyldtes blandt andet en generel nedgang i handelen på verdensplan. Når der ikke var varer at transportere, var der naturligvis heller ikke efterspørgsel efter skibe. Til trods for at dansk skibsbygningsindustri formåede at holde skansen i de første år, bredte nervøsiteten sig. Det er sandsynligt at det var denne nervøsitet, der fik Køge Værft til at reagere så skarpt overfor Præstø amt. Et interessant aspekt i denne sammenhæng er, at Nakskov værft tilsyneladende satte penge til ved at bygge færgen. I en senere synsrapport antydes det således, at amtet fik færgen meget billigt:

"Ved den under 18' August 1922 underskrevne Kontrakt forpligtede A/S Nakskov Skibsværft sig til at bygge færgen "Møn" til Præstø Amt for en Sum af 148.000 Kr. Naar hertil lægges Udgifterne til Projektering og Tilsyn med Færgens Bygning, ville Anskaffelsesudgiften for Amtet blive betydelig over 150.000 Kr. Nævnte Kontrakt var økono-

misk set daarlig for Værftet, saaledes at det maa siges, at Amtet fik Færgen forholdsvis billigt”(4).

Spørgsmålet om prisen på "Møn" er interessant, fordi det åbner for en række andre spørgsmål af mere almen karakter. Hvad betød krisen indenfor værftsindustrien for lokalsamfundene? Og hvor langt ville det enkelte værft gå, for at hente en ordre hjem? Man kunne forestille sig, at Nakskov værft satte prisen lavt, for at være sikker på at få ordren hjem. Umiddelbart giver det undersøgte kildemateriale dog ingen forklaringer på, hvorfor Nakskov værft muligvis satte penge til ved byggeriet af "Møn". Senere undersøgelser vil måske kaste lys over dette problem.

Færgen bygges - "Smukt og solidt udført"

Umiddelbart efter, at Nakskov værft og Præstø amt havde sluttet kontrakt, gik arbejdet med færgen i gang. Færgeudvalget udpegede færgebestyrer Møller til at føre tilsyn med byggeriet, en opgave han kastede sig ud i med stor ildhu. Mens arbejdet stod på, var han flere gange i Nakskov for at se til byggeriet. Hver gang Møller var af sted, nedfældede sine indtryk i en rapport til færgeudvalget. Takket være disse rapporter, er det muligt at få et indblik i hvorledes arbejdet med færgen skred frem.

Kølen til færgen blev lagt den 25. november 1922. Den 14. december samme år, besøgte Møller byggeriet for

"Møns" stabelafløbning den 17. marts 1923. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

første gang. Da var arbejdet allerede godt i gang. Spanter og maskinskottet var rejst og arbejdet med skotterne for og agter var i gang. En del af dækket var blevet lagt, og olietankene var ved at blive samlet. Værftet vurderede, at selve skroget ville være samlet på bolte inden nytår. Møller var ovenud tilfreds med det foreløbige resultat, og skrev i sin rapport at "Det der er udført ser godt ud og gør indtryk af at blive meget solidt". Tre uger efter var Møller atter i Nakskov for at tilse olie- og vandtanke, inden de blev lagt på plads. Endnu en uge senere besigtigede han de forskellige dele til motoren, inden den blev samlet på Holeby Fabrik.

Efterhånden som arbejdet skred frem, voksede færgbestyrer Møllers entusiasme. Færgen var tydeligvis ved at blive "hans". Den 22. februar 1923 skrev han f.eks. til færgedvalget:

"Skroget gør et ualmindeligt solidt Indtryk og Arbejdet er solidt og smukt udført, og skrider rask fremad. Det meste af Bunden er nittet færdigt, der mangler nogle Plader ved Stævnen, saa er hele Bunden færdig. Paa Dækket er alt Jernarbejde saa vidt færdigt at Trædækket kan lægges saasnt Motoren er sat ombord. Dækshusene, Dørkarme og Dæksler til Nedgangene var alt færdigt til at anbringe om Bord".

Selv dieselmotoren, som Møller til at begynde med havde haft så mange forbehold overfor, forekom ham nu at være både praktisk og let at vedligeholde:

"Efter at have set en Dieselmotor, maa jeg indrømme at jeg har taget meget Fejl i Bedømmelse af denne som Arbejdsmaskine, den er betydelig lettere at passe end Dampmaskinen, og er ogsaa stærkere bygget".

Færgebroer og -portaler

Færgen var ikke det eneste, der blev arbejdet på. Den nye færge krævede, at

der blev installeret nye broklapper og færgeportaler i Kalvehave og Koster. De gamle broklapper var bygget i 1915 og kunne bære 8 1/2 tons. Det var for lidt, mente Præstø amtsråd. Af hensyn til fremtiden ville man gerne have broklapper, der kunne bære mindst 10 tons. Arbejdet med broklapperne blev overdraget til Nakskov Skibsværft, da det var bedst, at de blev konstrueret det samme sted som færgen.

Ud over de nye broklapper skulle færgeløjerne i Kalvehave og Koster repareres. Blandt andet var man nødt til at udskifte en del af pæleværket på anløbsbroen, der også skulle udstyres med nye slidplanker. Dette arbejde blev ikke varetaget af amtet, men af staten, under det der hed "Ministeriet for offentlige Arbejder", der tog sig af trafik, telekommunikation og offentlige byggesager. Denne arbejdsdeling mellem amtet og "Ministeriet for offentlige Arbejder" skyldtes de lidt specielle ejerforhold ved Kalvehave og Koster.

Da Præstø amt overtog overfarten ved Ulfsund i 1893, erhvervede man nemlig kun færgprivilegierne. Privilegierne gav amtet ret til at drive færgeri mellem Kalvehave og Koster, d.v.s. ret til at sejle med gods og passagerer mod betaling. Præstø amt havde til gengæld pligt til at anskaffe og vedligeholde overfartens færger, mens staten beholdt selve overopsynet med færgefarten.

Systemet med færgprivilegier går tilbage til feudaltiden, hvor enten kongen eller den lokale stormand kunne forlene eller fæste ejendom bort. At overtage privilegierne for et færgested var i princippet det samme som at overtage fæstet for en gård. Indehaveren fik ret til at drive færgeri på den pågældende rute, mod at yde en årlig afgift til indehaveren af færgestedet, det være sig

den lokale herremand eller kongen/staten. Til gengæld havde kongen eller herremanden pligt til at skride ind overfor enhver, der forsøgte at gå indehaveren af privilegierne i bedene. Til trods for at fæstesystemet som sådan for længst var blevet afskaffet, holdt systemet med at overdrage færgeprivilegier sig. Langt op i 1900-tallet var mange færgesteder stadig organiseret efter privilegie-princippet. Præstø amt overtog først færgeanlæggene (færgebroer, dæmninger og bygninger) ved Kalvehave og Koster i 1925.

Som jeg skal komme ind på i det følgende afsnit havde arbejdsdelingen mellem Præstø amt og staten ikke kun betydning for byggeriet i Kalvehave og Koster. Det drejede sig nemlig også om, hvordan "Møn" og alt det, der fulgte med skulle betales.

Financiering

Mens færgebestyrer Møller var optaget af færgebyggeriet, var der et andet spørgsmål, der trængte sig på hos færgeudvalget. Hvorledes skulle man financiere færgen? Det ville koste i alt 148.000 kr. at bygge færgen. Dertil kom forskellige "løse" udgifter, så som stempelafgift og honorar til færgebestyrer Møller for at føre tilsyn med byggeriet, i alt ca. 2000 kr. Selve færgens anskaffelsessum ville med andre ord løbe op i ca. 150.000 kr. Oven i det kom så broklapperne med tilhørende portaler, i alt ca. 16.000 kr., foruden ombygning af færgelejerne på ca. 15.000 kr. Alt i alt ville hele anskaffelsessummen løbe op i ca. 181.000 kr.

Amtet rådede selv over 44.290 kr. fra "Ulfunds" reparations- og fornyelsesfond, en fond, hvor man hvert år henlagde 5% af færgens anskaffelsessum. Noget af beløbet skulle dækkes med lån,

men derudover var der også en del offentlige kasser, som amtet kunne ty til. "Ministeriet for offentlige Arbejder" er nævnt, men det var ikke den eneste statslige instans, der var involveret i overfarten. For eksempel var postvæsenets kasse også interessant.

Postvæsenet havde bragt post, gods og passagerer over ved Kalvehave og Koster siden 1711. I midten af 1800'erne blev det meste af postgangen mellem Møn og Sjælland ganske vist henlagt til overfarten Masnedsund – Stege, hvor der var dampskibsforbindelse. Natposten blev imidlertid stadig bragt over ved Kalvehave og Koster. Præstø amt var imidlertid klar over, at postvæsenets interesse i overfarten var på retur, og at det kun var et spørgsmål om tid, inden denne postgang også blev lagt om. Det gjaldt med andre ord om at smede mens jernet var varmt: Så længe postvæsenet benyttede sig af ruten kunne amtet forlange, at man bidrog med sin andel til den ny færge.

Den finansieringsordning, som amtet efterhånden forhandlede sig frem til med postvæsenet og "Ministeriet for Offentlige Arbejder", kom til at se ud på følgende måde: "Ministeriet for Offentlige Arbejder" skulle betale halvdelen af udgifterne til de nye broklapper i Kalvehave og Koster, ca. 8.000 kr.; amtet skulle betale den anden halvdel. Postvæsenet gik med til at betale 1/3 af udgifterne til nyt pæleværk ved anløbsbroerne i Kalvehave og Koster, ca. 5.000 kr. Amtet måtte så selv dække de resterende 2/3, d.v.s. ca. 10.000 kr. I alt kunne man få de offentlige kasser til at dække 13.000 kr. ved ombygningen af færgebroerne, mens amtet selv skulle dække de resterende 18.000 kr.

Anskaffelsessummen til den nye færge måtte amtet selv udrede. Amtsrådet

ansøgte indenrigsministeriet om at måtte optage et lån på ikke mere end 120.000 kr., hvilket blev bevilliget. Derefter gik man i gang med at lede efter en villig kreditor. Man blev i lokalområdet, for valget faldt på Vemmetofte adelige Jomfrukloster, der indvilligede i at låne amtskommunen 115.000 kr., udstedt som en obligation. Så manglede der kun ca. 8.700 kr. i regnskabet. Det var planen, at de skulle dækkes ved salg af de to gamle færger, "Koster" og "Ulfsund". Da det kom til stykket, skilte man sig dog ikke af med "Ulfsund" lige med det samme, men lod færgen sejle som ekstrafærgen i endnu et par år.

"Møn", "Møen" eller "Ulfsund"

I slutningen af marts 1923 kunne Præstø amt betale den sidste rate for færgen. Da nærmede arbejdet med færgen sig efterhånden også sin afslutning. Det var oven i købet lykkedes amtsrådsmedlemmerne at blive enige om et navn til fær-

gen, hvilket ikke havde været ganske let. Færgebestyrelsen Møller ville helst have, at færgen skulle hedde "Ulfsund", ligesom den gamle dampfærgen, men det var der en del af de andre medlemmer, der nu ikke brød sig om. Så længe dampfærgen "Ulfsund" fungerede som reserveskib ville det nemlig være nødvendigt at tilføje et "Nr. 2", for at undgå misforståelser. En del stemte for "Koster", da man alligevel skulle sælge den gamle reservefærgen. Selv "Kalvehave" blev foreslået, men atter afvist, da det var for langt. Og så var der naturligvis "Møn" tilbage blandt de oplagte stednavne. Men skulle det så være "Møen" eller slet og ret "Møn"? Som altid blev eksperterne bragt på banen, denne gang i form af Stednavneudvalget. Her dømte man, at "Møn" var den korrekte stavemåde. Udfaldet på sagen blev, at "Møn" blev valgt enstemmigt. Således navngivet, løb "Møn" af stablen den 17. marts 1923.

"Møn" på vej ud af Lynæs Havn. Hundested Lokalhistoriske arkiv.

I fremmede havne

"Møn" nåede kun at sejle på overfarten Kalvehave – Koster i tre år. I 1926 var færgen blevet for lille til at klare trafikbehovet i området. Amtsrådet besluttede at anskaffe en ny og større færge, og i stedet gøre "Møn" til ekstraræge. De efterfølgende år er desværre sparsomt belyst i kilderne. Fra 1927 blev "Møn" tilsyneladende flyttet rundt mellem amtets færgesteder, bl.a. til overfarten ved Grønsund, som Præstø amt overtog i 1930. Senere blev "Møn" lejet ud til overfarten mellem Lynæs og Kulhuse ved Isefjorden, hvor den sejlede indtil 1938.

Hvornår de forskellige overflytninger fandt sted, er svært at sige. Problemet er, at man ikke registrerede midlertidige sejlads fra centralt hold, sådan som man gør i dag. Først da Søfartsstyrelsen blev oprettet, blev det lovpligtigt at anmelde midlertidige overflytninger. Indtil da kunne rederen flytte rundt med sine skibe som det passede ham, så længe skibet ikke kom udenfor de farvande, det havde lov til at sejle i. Tilsyneladende var overflytning en så dagligdags foreteelse, at det heller ikke blev drøftet på amtsrådsmøderne. I Præstø amts forhandlingsprotokoller og journaler er der derfor heller ingen tydelige udsagn, der peger hen på hverken overflytning eller udlejning af "Møn". Eftersøgninger i Lynæs havns arkiver har desværre heller ikke kunnet kaste lys over problemet. Det eneste foreløbige udsagn om at "Møn" virkelig har sejlet på Isefjorden er et postkort, der viser færgen "Møn" på vej ud af Lynæs havn.

I 1937 blev det vedtaget at bygge en bro fra Sjælland til Møn, den nuværende dronning Alexandrines bro. Broen skulle gå fra Kalvehave på Sjælland til Koster på Møn, og kom dermed til at

dække det gamle overfartssted. Med broen på vej, indså amtet, at der ikke mere ville være brug for Kosterfærgerne. De skulle enten flyttes til andre overfarter, eller sælges. I 1938 blev "Møn" derfor solgt til landbrugsministeriet, der skulle bruge færgen til at betjene "Statens veterinære Forsøgsstation for Virussygdomme" på Lindholm.

Lindholm - "Den hemmelighedsfulde ø"

Landbrugsministeriet havde købt øen Lindholm i 1925 med det formål, at oprette en forsøgsstation, der skulle forske i bekæmpelsen af mund- og klovsyge. Siden udvidede man forsøgene til også at omfatte andre sygdomme hos dyr, f.eks. hundegalskab og kvægpest. Bekæmpelsen af mund- og klovsygen forblev dog Lindholms hovedopgave.

Lindholms beliggenhed midt i Stege Bugt gjorde den velegnet til forsøg. Det var vigtigt, at de dyr, der blev brugt til forsøgene, var fuldstændig fri for sygdomme. På Lindholm var det muligt at skabe et lukket miljø, der isolerede dyrene fra omgivelserne. Samtidig skulle øens afsondrede beliggenhed sikre, at smitten ikke fra dyrene ikke blev spredt. Den ensomme beliggenhed, de skrappe adgangskrav og dyreforsøgene medvirkede til, at Lindholm i mange år havde et noget specielt ry som "den hemmelighedsfulde ø", "virus-øen" eller "ø-for-tet". Nogle mente endda, at man placerede forsøgsstationen så langt væk, for at man ikke skulle høre dyrenes "angstbrøl"; en påstand, der naturligvis ikke havde noget på sig (3).

Kørerne var skravl

De første mange år arbejdede Lindholm udelukkende med forsøg, men da forskerne i 1938 fandt frem til en effektiv

vaccine mod mund- og klovsyge, besluttede staten at sætte en egentlig produktion af vaccine i gang. Vaccinen skulle fremstilles i samarbejde med Statens Seruminstitut i København, således at Lindholm udvandt serum, som blev sendt til seruminstituttet, der fremstillede selve vaccinen. Denne praksis fortsatte til 1950, hvor hele produktionen af mund- og klovsyge vaccine blev samlet på Lindholm.

Serum til mund- og klovsygevaccine blev fremstillet ved at pode raske køer med virus i tungen. Efter et døgn, når smitten havde bredt sig, blev dyret slået ned og tungen taget ud. Tungehuden blev skrællet af, for her befandt sig de blærer med aktive smitstof, som skulle bruges til at udvinde serum. En kotunge kunne levere ca. 50 gr. virus, hvilket var nok til at lave vaccine til ca. 150 køer.

De køer, der blev brug til fremstilling af vaccine kom fra hele landet. Det eneste krav var til dem var, at de aldrig havde været syge af mund- og klovsyge eller havde været vaccinerede mod sygdommen. Lindholm havde opkøbere ude i hele landet, der sørgede for at sende et tilstrækkeligt antal køer til forsøgsstationen. Det var naturligvis ikke præmiedyrene, der blev opkøbt. For det meste var der tale om køer, der ikke kunne bruges på anden måde. Det var rent ud sagt "skravl", som en tidligere ansat udtrykker det.

At pode køer og slagte dem, blot for at tage tungen, var forholdsvis kostbart. Skindet og en del af kødet fra det slagtede dyr kunne ganske vist bruges til konsum, men først når det havde gennemgået en grundig desinficering. Fra 1956 indgik Lindholm derfor aftaler med udenlandske laboratorier om at købe mund- og klovsygeserum, så man ikke mere selv skulle pode dyrene. I begyn-

delsen af 1960'erne lykkedes det efterhånden af udvikle en metode, hvor virus kunne dyrkes direkte på tunger fra raske, slagtede køer. Der blev oprettet laboratorier ved slagterierne i Masned-sund, Næstved og Slagelse, hvor tungerne blev taget ud og podet. Herved undgik man også det etisk problematiske, at påføre raske køer en smertefuld sygdom.

Storproduktion af serum

Overgangen fra forskningsbaseret arbejde til en egentlig storproduktion af serum, krævede en kraftig udvidelse af forsøgsstationens rammer. I planerne for Lindholms udbygning kan man se, at der blev projekteret med nye staldbygninger, nye boliger til forsøgsstationens ansatte, ny havn, elektricitetsværk og vandforsyning foruden diverse anlæg til at bearbejde kødet fra de slagtede dyr. Det drejede sig bl.a. om et dampningsanlæg til desinficering af kødet. Det var nemlig meningen, at Lindholm skulle være delvist selvfinansierende. Huderne og kødet fra de slagtede køer skulle desinficeres og derefter omarbejdes til forskellige kødprodukter, f.eks. kødkager og benmel, med salg for øje. Indtægterne fra dette salg skulle gå til Lindholms drift.

Det antal dyr, der dagligt skulle bruges i produktionen af serum blev også udvidet betydeligt. Til forskel fra forsøgsvirksomheden, hvor man kun havde haft brug for et par dyr om dagen, krævede en storproduktion af serum et konstant "gennemløb" af friske dyr. I de første planer for udbygningen regnede man med at bruge ca. 50 dyr om dagen. Det skulle imidlertid hurtigt vise sig, at man kom op langt flere dyr. I tider med "pres" på produktionen kunne forsøgsstationen let "omsætte" mellem 75 og 100 dyr om dagen.

Som led i udvidelsen, havde Lindholm naturligvis også brug for en færge, der kunne sejle med et tilpas stort antal køer. Indtil man anskaffede "Møn" bestod materiellet af en motorbåd og en slæbeptram, med plads til otte dyr. Det kunne dog kun lade sig gøre at sejle med slæbeptrammen i godt vejr og rolig søgang. Med en daglig tilførsel på op til 100 dyr, foruden borttransport af huder, kødkager, dyrekroppe m.m., ville det være en næsten umulig opgave at foretage den nødvendige besejling af øen. Som der stod i en af landbrugsministeriets rapporter var de aktuelle besejlingsforhold "højest uheldige". Landbrugsministeriet begyndt derfor at se sig om efter en ny færge.

Færge søges!

Den færge, som landbrugsministeriet var på udkig efter, skulle være i stand til at dække en række funktioner. Først og fremmest skulle den være indrettet til at sejle med både kvæg og almindeligt gods, herunder lastbiler, så man undgik at læsse gods om ved færgestederne. Dernæst var det også vigtig, at færgen var i stand til at sejle med passagerer (Lindholms medarbejdere) d.v.s., at den skulle opfylde særlige krav til passagersejlads. Sidst - men ikke mindst - var driftssikkerheden af overordentlig betydning. Som livsnerven mellem øen og det omgivende land var det af allerstørste vigtighed, at færgen ikke satte ud. Det ville dels forstyrre produktionen af serum, dels ville det være generende for de medarbejdere, der boede udenfor øen, og som skulle til og fra arbejde hver dag.

Ministeriet undersøgte flere forskellige færger. En overgang var man meget interesseret i toldvæsenets damper "Falken", som toldvæsenet ville sælge til

landbrugsministeriet for 5.000 kr. Selv om prisen var god, skulle færgen bygges om til brug for Lindholm, og det ville blive endog meget dyrt. Man søgte derfor videre, og i sommeren 1938 fik landbrugsministeriet øje på "Møn".

Et godt tilbud

Det var det særlige vaccineudvalg (også kaldet "Udvalget af 7. juli 1938") under landbrugsministeriets erhvervsdirektorat, der fik til opgave at stå for købet af "Møn". Udvalget bestod af folketingsmedlemmer, jurister og dyrlæger, og havde til opgave at bistå landbrugsministeriet med udviklingen og fremstillingen af vaccine til bekæmpelse af mund og klovsyge. Igennem kilderne får man indtryk af, at udvalget først og fremmest stod for den praktiske side af denne sag, d.v.s. byggearbejderne på Lindholm, transport til og fra øen m.v.

Som fortalt, var Præstø amt gået i gang med at finde købere til deres kosterfærger. Da landbrugsministeriet derfor henvendte sig og tilbød at købe "Møn", var man ikke sene til at overveje tilbuddet. Ved et amtsrådsmøde den 6. juli 1938 fremlagde færgedvalget landbrugsministeriets forslag. Sagen vandt bred tilslutning blandt amtsrådsmedlemmerne og man besluttede at tilbyde færgen til landbrugsministeriet for 50.000 kr. Desuden tilbød man at afhænde færgeløjet i Kalvehave med tilhørende ventosal, for i alt 30.000 kr.

Vaccineudvalget indså hurtigt, at der var mange fordele ved handelen. For det første var der selve færgen. Inden købet lod vaccineudvalget en ingeniør fra statens vandbygningsvæsen (opsyn med havne og vandløb) vurdere "Møn" i forhold til færgens kommende opgaver. Efter det første syn fik "Møn" følgende skudsmål: Den var "en velbygget

lille færge", den var "driftsikker" og den var "utroligt godt vedligeholdt". De mangler, som ingeniøren kunne få øje på, skyldtes udelukkende normal slitage.

Hvad kravene til transport angik, var færgen indrettet til at sejle med både mennesker, gods og kreaturer. Det var med andre ord ikke nødvendigt at bekoste en stor ombygning, hvis færgen skulle tilpasses Lindholms behov. Desuden var færgen nærmest "født" til at sejle på ruten Kalvehave - Lindholm. Ganske vist skulle der bygges en ny havn på Lindholm, men det skulle der jo under alle omstændigheder. Til gengæld kunne man overtage havneanlægget i Kalvehave, som jo var bygget til "Møn". Desuden var der den særlige fordel ved at overtage færgelejet i Kalvehave, at forsøgsstationen undgik at svare vareafgift til Kalvehave havn, hvilket ville være en betydelig besparelse i betragtning af de mængder af kød og huder der skulle transportere bort fra øen.

Sidst - men ikke mindst - var der den i særlige fordel ved handelen, at "Møn" var et "specialskib", d.v.s. bygget til amtets behov. Det betød, at Præstø amt muligvis ville få svært ved at finde en anden køber til færgen. Denne kendsgerning var naturligvis et stærkt kort for vaccineudvalget at have på hånden, når prisen skulle trykkes!

Salg af "Møn"

Da Præstø amt havde afgivet sit første bud, gik handelen i gang. Prisen på færgen - 50.000 kr. - var man enige om. Hvad færgelejet angik, pressede vaccineudvalget imidlertid på. Man var utilfreds med kun at få tilbudt en del af færgebroen og en ventesal. Lindholm ville gerne have adgang til et større areal på havneområdet, for det tilfælde, at der

blev brug for at bygge ekstra garager og stalde. Vaccineudvalget forlangte derfor at få udvidet aftalen, således at forsøgsstationen fik ret til at inddrage et givet areal på havneområdet, såfremt det blev nødvendigt. Desuden forlangte vaccineudvalget, at prisen for færgelejet først skulle betales når færgelejet og broen blev overdraget til staten. I mellemtiden skulle amtskommunen stå for vedligeholdelsen af begge dele.

Landbrugsministeriet forlangte også, at "Møn" skulle også underkastes et eftersyn på Nakskov skibsværft. Udgifterne til eftersynet skulle deles halvt imellem staten og amtskommunen. Efter nogen overvejelse gik Præstø amt ind på denne ordning, mod at vaccineudvalget lovede, at sejladsen ud til Lindholm ikke genere amtets andre færger. På disse betingelser besluttede Præstø amtsråd den 14. september 1938 at sælge "Møn" til landbrugsministeriet.

Ombygning

Der var ikke behov for at foretage store forandringer af færgen. Ved hjælp af regnskabsbilagene fra Lindholm og korrespondancen mellem vaccineudvalget og landbrugsministeriet er det muligt at danne sig et omtrentligt indtryk af de ændringer, der blev foretaget. Motoren blev underkastet et grundigt eftersyn og repareret. Skibsbunden blev malet, nye planker blev lagt i dækket og fenderlisten repareret. Et køjeglase blev fornyet og to skyllehaner udskiftet. Kamre og styrehus blev malet og møblerne pudset op.

Til at begynde overvejende vaccineudvalget at udstyre færgen med solsejl på dækket, så dyrene kunne skærmes af for vind og vejr. Det var også på tale at indrette båse på dækket, så dyrene kunne holdes i ro. Af forskellige årsager gik

man atter bort fra disse planer. Da overfarten var ganske kort kunne man nøjes med at give dyrene et dækken over, hvis der var behov for det. Det viste sig også hurtigt, at dyrene forholdt sig roligt under overfarten. I stedet for båse, blev færgen udstyret med en jernskinne med ringe, der løb langs lønningen. Her kunne dyrene tøjres under overfarten. Der blev også installeret en kraftig spulepumpe til rengøring af dækket. Således klargjort, kunne færgen "Møn" begynde sin nye tilværelse på Lindholm.

Arbejdsliv på "Møn" – Besætningen

Arbejdet på et skib er almindeligvis organiseret efter fastlagte hierarkiske principper, der skal sikre, at alle kender deres plads og opgaver. "Møn" var ingen undtagelse. Færgens mandskab bestod af tre søfolk, en skipper, en maskinmand og en dæksmand. Skipperen havde den øverste kommando, han bestemte, hvorledes arbejdet skulle udføres. Det var også skipper, der besluttede, hvornår det var tid til at holde pauser eller spise frokost. Maskinmandens arbejde foregik mest under dæk. Han passede motoren og sørgede for at fylde brændstof og vand på tankene. Dæksmanden gik til hånd med alt det arbejde, der vedrørte selve sejladsen, d.v.s. hale fortøjninger i land, få biler på plads o.s.v. At enhver havde sine faste rutiner betød dog ikke, at man udelukkende holdt sig til sit eget arbejdsområde. Som en tidligere medarbejder på færgen udtrykker det: "Alle kunne lidt af det hele, og man sørgede for at gå til hånd, når der var brug for det".

Besætningen på "Møn" var delt i to hold, den faste besætning og den løse besætning, også kaldet reservebesætning.

I alt var der ansat 5 til 6 mand, der arbejdede i to hold på å tre mand. Den faste besætning sejlede med færgen til daglig, mens reservebesætningen sejlede under ferier og når der var sygdom. Når vinteren for alvor satte ind, og der var risiko for tilisning, sørgede reservebesætningen også for at holde sejlrunde åben om natten. Reservebesætningens medlemmer sejlede ikke hver dag. De fleste havde derfor også et arbejde i land, f.eks. i et af Lindholms værksteder.

Ud over at afløse under ferie og sygdom, fungerede reservebesætningen også som rådighedsvagter, d.v.s. at de kunne tilkaldes, når der var behov for det. Som rådighedsvagt var man ganske vist ikke på arbejde, men havde alligevel pligt til at holde sig parat ved telefonen. Det begrænsede naturligvis ens mulighed for at bevæge sig omkring. I 1980'erne blev mandskabet udstyret med bippere, og så kunne man bevæge sig længere af sted, dog aldrig længere væk end Vordingborg, for så rakte bippere ikke. Ikke desto mindre var det en stor lettelse, ikke længere at være bundet til telefonen.

Til trods for at den faste besætning og reservebesætningen havde fælles arbejdsplads, havde de to hold ikke meget med hinanden at gøre. Som en tidligere medarbejder beskrev, gik der et "skel" imellem de to besætninger. Inden for hver besætning var der imidlertid et godt sammenhold. Man fulgte med i hinandens liv og interesserede sig for hinandens familier. Uden for arbejdstiden mødtes man også, f.eks. om fritidsinteresser. På mærkedage blev der samlet ind til en gave, et princip som i øvrigt var almindeligt på hele Lindholm. De fleste af besætningsmedlemmerne boede også tæt på hinanden - et par stykker gør det den dag i dag.

"En stat i staten"

Når det gjaldt forholdet til resten af Lindholms ansatte, følte søfolkene sig som noget særligt. Man var nærmeste "en stat i staten". De andre ansatte på Lindholm gik i færgefolkenes jargon under betegnelsen "HK'ere", en samlebetegnelse der dækkede alt fra kontorpersonalet til laboranter, dyrlæger m.v. Det blev med andre ord markeret, at der var en forskel mellem arbejdet på land og arbejdet til søs.

Denne fornemmelse af at være noget for sig selv bunder formentlig i flere ting. Gruppen af søfolk blev holdt sammen af ansvaret for at få sejladserne til at fungere. Man var så at sige "livlinen" mellem Lindholm og resten af verden, og det var bydende nødvendigt, at enhver forstod at leve op til dette ansvar. Situationen på Lindholm var jo den, at der pludselig kunne opstå en krisesituation – en epidemi – og så var det nødvendigt at færgens mandskab levere en indsats her og nu, og lige så længe, der var brug for det. En "otte til fire" indstilling til arbejdet kunne med andre ord ikke bruges om bord på "Møn".

Til gengæld nød søfolkene en høj grad af frihed til selv at organisere det daglige arbejde. Man stod selv for at fordele arbejdet og uddelegere vagter. Var der problemer, fandt man ud af det med hinanden. Der var ikke brug for indblanding fra ledelsens side. Ved at klare konflikterne selv, pådrog man sig ikke ledelsens opmærksomhed. Det gav større frihed til at tilrettelægge arbejdet. "Færgen kunne nærmest sejle af sig selv", som en medarbejder fra Lindholm udtrykker det.

Det lader til, at Lindholms ledelse i høj grad havde forståelse for, at tingene fungerede på denne måde. Færgefolkene var eksperter på deres område, og det

respekterede man. Denne følelse af autonomi betød muligvis også, at færgefolkene ikke følte et voldsomt modsætningsforhold til ledelsen. I begyndelsen tiltalte man ganske vist direktøren med "De", men efterhånden blev tonen mere afslappet, og man tiltalte hinanden med "du". Holdningen var den, at så længe ledelsen ikke blandede sig i færgefolkenes arbejde, var der heller ikke noget at gøre vrøvl over. Man kan sige, at følelsen af ansvar og følelsen af autonomi underbyggede søfolkernes opfattelse af at være noget for sig selv. Færgen var så at sige "rammen" om denne selvforståelse.

Dagligdag om bord

Dagligdagen på færgen begyndte klokken 6.30, en halv time før den første sejladserne klokken 7. I den halve time gjorde søfolkene skibet klar, f.eks. blev maskinen smurt og der blev hældt vand og brændstof på. Måske var der også et par småting, der lige skulle ordnes eller efterses inden afgang.

Da man stadig brugte køer til fremstilling af mund- og klovsygevaccine, blev det første hold køer sejlet over klokken syv. Køerne blev hentet ved Lindholms stalde, der lå på den østlige side af landgangsbroen. Dyrene blev trukket op over landgangsbroen og tøjret på dækket. Man kunne sejle ca. 50 køer over på en tur. Almindeligvis blev der skibet i alt 100 køer over om dagen. Det var vigtigt, at sejladserne med "Møn" ikke generede de andre rutefærger, som afgik fra Kalvehave. Det gjaldt derfor om at få lastet færgen, og komme ud af havnen, mens der ikke var andre skibe til stede. Der skulle med andre ord arbejdes hurtigt! Ofte havde mandskabet ikke mere end 6 til 10 minutter til at laste færgen i. Der var gerne en eller to dyrepassere til at hjælpe til, men i øvrigt

deltog alle i arbejdet. Der var ingen søfolk der var for "fine" til at give en hånd med køerne.

Ovre på Lindholm gentog proceduren sig, blot i modsat rækkefølge. Dyrene blev trukket fra borde og over i forsøgsstationens stalde, hvor de blev staldet op. Når man var færdig med at losse færgen, var det tid til at gøre rent på dækket efter køerne. Det var især vigtigt at gøre rent, hvis der skulle "HK'ere" med på den følgende sejlads. De fleste medarbejdere på Lindholm tog over med færgen et kvarter i otte, og da skulle der gerne se pænt ud. Man undgik også helst at sejle med passagerer, når der var køer med. Ikke fordi køerne var besværlige at håndtere, men "det var altså et værre svineri", som en tidligere medarbejder på "Møn" udtrykker det.

Når kontorpersonalet, dyrlægerne, laboranterne og de andre medarbejdere var sejlet over til øen, var det atter tid til at sejle med køer eller gods. Der blev bl.a. sejlet foder ud til øen, som blev brugt til kreaturerne. Det kunne også være, at man skulle have et par lastbiler med huder eller benmel med til Sjælland. Alt det skulle klares i løbet af formiddags- og middagstimerne. Om eftermiddagen skulle medarbejderne fra Lindholm nemlig hjem igen, og så skulle der atter være rent og frit for køer. Ind imellem sejladserne var der naturligvis også tid til en frokostpause. Det var dog ikke noget, der skete på et fast klokkeslæt. Man spiste, når der var et naturligt afbræk i arbejdet. Som regel var det skipper, der bestemte, hvornår madpakkerne skulle tages frem. Var man på den anden side meget sulten, var det i orden at gøre skipper opmærksom på, at nu var der altså brug for en pause!

Ud over det daglige arbejde med sejladsen, skulle færgen også vedligehol-

des. Besætningen deltog i det almindelige vedligeholdelsesarbejde, mens de specielle opgaver, f.eks. malerarbejdet, blev varetaget af beddingsarbejdere. En gang om året blev "Møn" taget på land i forbindelse med et syn. I den forbindelse blev færgen repareret og malet. Synet foregik altid i Stege, så det var også her, man foretog den årlige istandsættelse.

Vintersejlad

Der blev sejlet 6 dage om ugen, og hele året rundt. Selv i isvintre, når havet frøs til, sørgede man så vidt muligt for at holde sejladsen i gang, for det havde stor betydning for arbejdet på Lindholm, hvis sejladsen en enkelt gang blev indstillet. Var der f.eks. risiko for tilisning, sejlede "Møn" hele natten for at holde sejlrenden åben til næste dag. Man havde desuden en uformel aftale med Præstø amt om også at holde deres sejlrender åbne.

Som nævnt, var det ekstrabesætningen, der varetog natsejladsen om vinteren. Så sejlede man fra klokken 10 om aftenen til klokken 6 om morgenen, hvorefter man den faste besætning tog over. Således arbejdede man, indtil faren for tilisning var overstået. Det var aldrig på tale at bytte vagterne rundt, således at den faste besætning tog sig af natsejladsen. På den anden side, var der heller aldrig nogen, der beklagede sig over tingenes tilstand. Holdningen var, at natsejladsen bare var et stykke arbejde, der skulle udføres.

Udvidelser

Da Lindholm i midten af 1950'erne gik bort fra at anvende køer til fremstilling af vaccine, fortsatte man med at sejle med passagerer og gods. Det blev der ikke mindre travlt af! Lindholm udvidede i løbet af årene et par gange, og der

blev stadig flere ansatte at sejle over. I Søfartsstyrelsens arkiv ligger der flere ansøgninger om at udvide passagertallet på færgerne. I 1964 iværksatte Lindholm f.eks. et større byggeri med det formål at udvide de eksisterende lokaliteter. Årsagen var, at Lindholm havde fået nye arbejdsopgaver, heriblandt bekæmpelse af den afrikanske svinepest som i de år bredte sig ud over Europa. De nye arbejdsområder krævede flere ansatte, og derfor ansøgte man om at måtte udvide passagertallet fra 68 til 110.

I 1969 var der atter omfattende byggearbejder i gang på Lindholm, og forsøgsstationen ansøgte om at udvide passagertallet, denne gang til 140. Der var udelukkende tale om en midlertidig forøgelse, der skulle give plads til de håndværkere, der skulle arbejde på øen. Til trods for at den midlertidige udvidelse af passagertallet var godkendt af Søfartsstyrelsen, gav udvidelsen anledning til bekymring hos nogle af passagererne. I januar 1970 kom en lastbil i skred og spærrede for nedgangen til en salon. En enkelt passager fik armen klemt. Episoden chokerede de ombordværende passagerer, der sendte en klage til Søfartsstyrelsen. Styrelsen tog klagen meget alvorligt, og foretog med det samme et kontrolsyn af færgerne. Synet viste, at der intet var i vejen med færgerne, og at hændelsen var at betegne som et hændeligt uheld.

"Som en myretue"

For de mange medarbejdere på Lindholm, der hver dag tog færgerne frem og tilbage, blev "Møn" et mødested, hvor man lige kunne nå at få sig en snak med sine kolleger eller evt. et spil kort. I godt vejr gik man op på dækket og nød den flotte sejltur. Man mødtes gerne i de

samme grupper, og sad eller stod det samme sted. "At se ud over "Møns" dæk var som at se på en velorganiseret myretue", som en medarbejder på Lindholm fortæller. Alle havde deres faste rutiner om bord. Man vidste hvor man hørte til og hvor man skulle gå hen. Nogle gik den samme runde dag efter dag. Skulle en fremmed komme for skade at forville sig ind i myretuen, kunne man med det samme udpege vedkommende. Han eller hun gik "ligesom på tværs af det hele", løb ind i folk, og opførte sig i det hele taget "anderledes".

I princippet kunne folk sætte sig rundt om i kahytterne, som det passede dem. Der var dog mange, der havde "faste" pladser. Hele afdelinger kunne f.eks. havde fast mødested i en af kahytterne. Sådan havde det imidlertid ikke altid været. I de først år af "Møns" tid som færge for Lindholm var der forskel på kahytterne. "Doktorens kahyt" var forbeholdt den stedlige dyrlæge, og den var lidt bedre indrettet end de andre kahytter. Dyrlægen var en fin mand, og derfor skulle kahytten holdes fri til ham. Ingen -hverken søfolk eller andre ansatte på Lindholm -vovede sig ind i "doktorens kahyt", når dyrlægen var om bord. Med årene blev grænserne dog flydende, og kahytten blev inddraget som opholdsrum for de "almindelige" passagerer.

Den sidste sejls

Det var ikke kun passagertallet, der blev udvidet. I 1950 fik "Møn" ny motor, en Alpha Diesel på 180/220 hestekræfter. Med tiden blev "Møn" dog for utidssvarende for Lindholm. I 1987 anskaffede Lindholm motorfærgerne "Ulfsund" og "Møn" blev reservefærge. I dag bliver øen desuden betjent af den topmoderne færge "Virus" foruden en hurtigtgående

"Møn" på vej ind i Kalvehave Havn for sidste gang. Sydsjællands Tidende.

motorbåd. "Møn" nåede at sejle for Lindholm i 61 år. Fredag den 28. maj 1999 sejlede færgen sin sidste tur. Man-

ge nuværende og tidligere medarbejdere fra Lindholm var taget til Kalvehave for at se færgen lægge til for sidste gang. Selv om de nye færger har gjort det lettere og mere behageligt, at komme på arbejde, var det alligevel med et stik af vemod, at man tog afsked med den gamle færge.

Denne artikel har været et forsøg på at trække nogle af de store linjer i "Møns" historie. Der er imidlertid stadig mange huller, der mangler at blive udfyldt, ligesom spektret af perspektiver, der kan drages ud fra "Møns" egen historie og til dansk samfunds-, transport- og teknologihistorie vil blive ved med at udvide sig. Med denne artikel har det blandt andet været mit håb at kunne pege på et væsentligt område af dansk transporthistorie, der endnu ikke i så høj grad har haft forskernes bevågenhed, hvilket egentlig er underligt: Som et ørige har Danmark nemlig altid været afhængigt af de mange små og store færger, som har sejlet mennesker, gods, kreaturer m.v. fra et sted til et andet.

Noter:

1) Jeg vil gerne takke tidligere maskinmand på "Møn" Benny Jensen og forvalter på Lindholm Finn Jørgensen for hjælp og gode samtaler om "Møn".

2) Tallene stammer fra Steen Ousager: *Krige og fornyelse, "På Sporet"* bd. 2, Odense 1997.

3) Se f.eks. "Sjællands Tidende", 5. februar 1966.

4) Landbrugsministeriets Erhvervsdirektorat, vaccineudvalget, L.V.J. 1938 No. 48. 93

Pavillonen på Store Klint og Hotel Store Klint, Møn

Af Edith Marie Rosenmeier

På Møns Klint, Store Klint ligger to bygningsværker af enestående karakter. De er gamle og velbevarede. I sæsonen er de fulde af liv. Det myldrer ud og ind med mennesker. Bygningerne har altid opfyldt samme behov og har altid udfyldt samme funktioner. Det er Pavillonen på Store Klint og Hotel Store Klint. Bygningerne og arealerne udenom er indrammet af skov, klint og hav. Kunne bygningerne tale, ville de fortælle om gæster på udflugt til Møns klint. Gæster som kom til fods, i vogn og i skib. Gæster som blev i kort tid for at kaste et blik på Klinten. Gæster som blev lidt længere for at nyde en øl.

Gæster som blev endnu længere til spisning. Gæster som overnattede og stod op til solopgang, travede tur og indtog morgenmad. Kunne pladserne give genlyd, ville der lyde rumlen fra hestekøretøjer, toner fra spillemandsmusik og børnestemmer. Klinten ville selv få åndenød over alle de mennesker, der i over 100 år er blevet bjergtaget af udsigten. Udsigten til naturen, som den dramatiske ramme omkring bygningerne. Naturen som er uberørt og udgangspunkt for mange drømmerejser. Og virkelige rejser – udflugter til Møns klint med endemål på pavillonen, i hotellet og på klinten ved nedgangen til stranden. Bygning-

Hotel Store Klint og Pavillon Store Klint. Postkort sendt 1912. Møns Museum F1902.

gerne emmer af kulturhistorie og det levede liv. Bygningerne genfortæller 100 års historie, som de ligger dér i det velbevarede kulturmiljø.

Kulturmiljøet på Store Klint, Møns Klint

Begrebet Kulturmiljø var anledningen til, at Møns Museum i efteråret 1999 gik i gang med at dokumentere bygningerne og arealerne udenom på Store Klint. Kulturmiljørådet i Storstrøms Amt ønskede at undersøge kulturmiljøet på Store Klint, Møns Klint. Kulturmiljørådet arbejdede ud fra Skov – og Naturstyrelsens definition af begrebet kulturmiljø: et kulturmiljø er et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling. Kulturmiljørådet bad Møns Museum om en historisk kortlægning af bygningerne og af udenomsarealerne. Kulturmiljørådet ønskede en dokumentation, som kunne danne udgangspunkt for rådets stillingtagen til bygningernes sårbarhed over for ændringer. Der ville være ændringer på vej foranlediget af statens ønske om at stille nye faciliteter til rådighed for publikum. Ændringerne ville kunne komme fra Skov – og Naturstyrelsen, som administrerer statens arealer og bygninger på statens egne områder. Ændringer ville også kunne komme som følge af Geocenter Møns initiativ for at synliggøre Møns Klint. Ligeledes hvem ændringerne ville komme fra, skulle der stilles ændrede faciliteter til rådighed for publikum.

Som en følge af Kulturmiljørådets arbejde vedr. bygningernes bevaringsværdi anerkendte Skov – og Naturstyrelsen ved brev af 27.10.1999, at bygningerne pavillonen og hotellet hver for sig var højt bevaringsværdige.

Historisk-etnologisk dokumentation ved Møns Museum

Møns Museum valgte at foretage reflekteret dataindsamling med henblik på den ønskede dokumentation af de kulturhistoriske værdier i kulturmiljøet og af kulturmiljøet som helhed. Vi koncentrerede os om bygningernes historie med fotodokumentation af eksteriører, indsamling af arkivalier, fotos og erindringer samt interviews af nøglepersoner. Dokumentationen for kulturmiljøet blev lagt frem i museets rapport om kulturmiljøet på Store Klint, Møns Klint.

Bolden var givet op og Møns Museum fortsatte indsamlingen af materiale for at kunne dokumentere:

- *de kulturhistoriske værdier og*
- *skikken: udflugt til Møns Klint.*

Ud fra en museumsfaglig vurdering af kulturmiljøet er emnet centralt i Møns Museums indsamlingsvirksomhed. Vi vurderer, at de kulturhistoriske værdier på Store Klint ikke alene er et lokalt klenodie, men også et nationalt. Hoteller og pensionater har været spredt rundt om i landet i begyndelsen af 1900-tallet langs Danmarks kyster. Kun få er bevarede bl.a. Svinkløv Badehotel ved Slette Strand, Fjerritslev og Hejlsminde Badehotel, Hejlsminde. Pavillonen på Store Klint/Møns Klint Cafeteria er den eneste pavillon, der er tilbage i Møns Museums virkeområde, som har bibeholdt den oprindelige funktion med beværtning af gæster i naturen. Hotel Store Klint er det eneste kystnære hotel, som er tilbage i Møns Museums virkeområde og som stadig fungerer som hotel. I dokumentationen af det bevaringsværdige kulturmiljø er vi særligt interesserede i:

- *fotos af interiører i Pavillonen på Store Klint og i Hotel Store Klint*

- livet på Hotel Store Klint
 - livet på pladsen især Tivoliland omkring 1970
 - brud på den lokale tradition for udflugt til Møns Klint omkring 1970
 - andre skikke som afholdelse af møder og fester i Pavillonen på Store Klint/Møns Klint Cafeteria
- Der var og er ingen samlede fremstillin-

ger af bygningernes historie og livet på Store Klint. Desto mere ser Møns Museum frem til at kunne formidle det indsamlede materiale. Gerne i de nye publikumsfaciliteter på Store Klint. Vi håber at de ændringer, der forestår vil tage hensyn til de kulturhistoriske værdier i kulturmiljøet på Store Klint, Møns Klint.

Eksempel på dokumentation til Kulturmiljørådet

Historisk kortlægning af bygningerne Pavillonen på Store Klint og Hotel Store Klint

Bygningernes forgængeres historie

Såvel Pavillonen på Store Klint som Hotel Store Klint har haft forgængere med hver deres historie.

Forgængeren for Pavillonen på Store Klint: Ruf

Før pavillonen opførtes i 1895, var der et ruf. Det kom sandsynligvis til

i midten af 1800-tallet og lå der til begyndelsen af 1890'erne.

Bygherre og ejer var Knud Jensen, kaldet Store Knud.

Ruf og moslysthus fungerede som traktørsted med beværtning af klientebesøgende. Gæsterne kunne nyde drikkevarer som øl, vand og kaffe.

Bygningerne var væk, før Pavillonen opførtes.

Ruffet 1890. Der er mos på taget af lysthuset. Møns Museum F779.

Pavillonen på Store Klint

Byggeår

1895.

Placering

På Store Klint, Møns Klint.

Bygherre

Hotelejer R.B. Christensen, Stege.

Tegning

Tømrermester L. Henriksen, Stege.

Stil

Pavillon i stil med skovpavillon.

Ejere

Restauratør R.B. Christensen 1895-1910.

Hotelejerne af Hotel Store Klint, sønnerne H.C.R. Christensen og R.B. Christensen 1910-1916.

Hotelejeren af Hotel Store Klint, sønnen H.C.R. Christensen 1916-1920.

Kammerherre C.S. Scavenius, Klintholm Gods 1920-1945.

C.C. Brønnum Scavenius Klintholm Gods 1945-1972.

Peter C.B. Scavenius Klintholm Gods 1972-1980

Staten 1980 – i dag.

Restauratører

R.B. Christensen drev selv Pavillo-

nen, indtil Pavillonen blev overtaget i 1910 af sønnerne.

Sønnerne H.C.R. Christensen og R.B. Christensen 1910-1916.

Sønnen H.C.R. Christensen 1916-1920.

Restauratører og forpagtere

H.C.R. Christensen 1920-1940.

Holger Svendsen 1940-1960.

Lillian Bang Svendsen 1960-1967.

Bitten Eskling 1967-1969.

Hans Jensen 1970-1972.

Jytte Nielsen 1975- i dag.

Byggemetode

Pavillonen opførtes i bindingsværk. Pavillonens grundrids ses af Brandtaksationerne i 1917. Pavillonen bestod af en sal med restaurant og et lokale ved salen, som blev brugt til køkkenfunktioner.

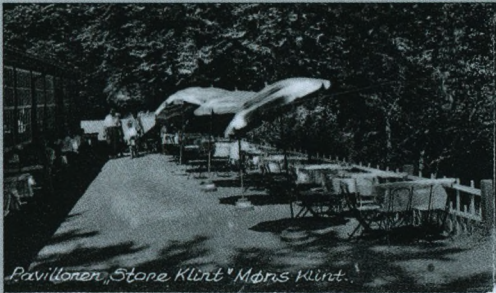
Funktion

Pavillonen også kaldet Klintepavillonen fungerede som traktørsted med beværtning af lokale og turister på udflugt til Møns Klint.

Der var servering udenfor langs østsiden af pavillonen mod Store Klint. Der var servering i salen kaldet restauranten.

Salen i Pavillonen på Store Klint ca. 1911-1918. Fotograf Hude. Møns Museum F1942.

Pavillonen, Store Klint, Møns Klint.

Pavillonen på Store Klint ca. 1960-1961. Privateje.

Bygningsmæssige ændringer

I 1926 var der kommet veranda til mod øst og mod syd uden om salen. Der var lokale med bar mod nord med servering.

I 1930'erne var der kommet toiletter til.

I 1942 var der kommet glasveranda til.

I 1962 blev der lagt nyt tag af tag-pap.

I 1969 ombyggedes Pavillonen. Der opførtes en tilbygning med ydervæg i mur mod nord og vest. Der kom indgang fra nord. Der blev lavet hul i salens væg mod nord med gang mellem salen og cafeteriadisken. Forandringerne blev udført af bygmester John Jørgensen, Magleby og murermester Finn Moestrup Andersen, Stege i samarbejde med overskovfoged Helgesen, Klintholm Gods.

Stil

Tidstypisk for haller i 1960'erne på landet. Cafeteriabygningen lignede en hal set fra NV.

Ny funktion

Fra 1969 fungerede pavillonen som

restaurant med servering i salen og som cafeteria med disk til selvbetjening. Gæsterne til cafeteriaet satte sig indendørs i glasverandaen og udendørs på terrassen mod nord. Den nye funktion afspejlede i navneændringen Møns Klint Cafeteria. Møns Klint Cafeteria fungerer stadig som restaurant med servering og som cafeteria med selvbetjening.

Bevaring

Den oprindelige pavillon er bevaret i sin grundlæggende form fra 1895 til i dag. Pavillonen forblev bag tilbygningen ved ombygningen i 1969. Der er ikke siden foretaget væsentlige ombygninger eller ændringer af Møns Klint Cafeteria. Derfor gemmer pavillonen sig i dag bag verandaen og cafeteriadelen. Tov indendørs mellem pavillon og veranda har medvirket til at skærme den oprindelige pavillon. Billedligt talt har pavillonen fået forklæde på i form af tilbygningen til Møns Klint Cafeteria.

Bevaringsværdi

Høj bevaringsværdi ifølge Skov- og Naturstyrelsen.

*Tov mellem Salen og glasverandaen på Pavillonen på Store Klint/Møns Klint Cafeteria 19.10.1999.
Møns Museum 1999129 f 85.*

Hotel Store Klint

Forgængeren for Hotel Store Klint:

Før Hotel Store Klint opførtes i 1910, var der et tidligere Hotel Store Klint. Det blev tegnet og opført i år 1900 muligvis af samme tømrermester L. Henriksen, Stege, som opførte pavillonen. Hotellet blev placeret i retning mod Freuchens Pynt i flugt med Pavillonen på Store Klint. Det byggedes i bindingsværk som Pavillonen på Store Klint. Bygningen skulle have rummet 20 værelser, læsestue, spisestue m.v. Køkkenet på Pavillonen på Store Klint har skullet fungere som køkken for hotellet.

Hotellet var væk før opførelsen af det nuværende Hotel Store Klint i 1910.

Byggeår

1910

Placering

Kystnært på toppen af Store Klint i retning mod Freuchens Pynt i forhold til Pavillonen på Store Klint.

Bygherre

R.B. Christensen og sønnerne H.C.R. Christensen og R.B. Christensen

Stil

Herregårdsstil, parafrase over herregårdshovedbygning

Ejere

Sønnerne H.C.R. Christensen og

R.B. Christensen 1910-1916
Sønnen H.C.R. Christensen 1916-1920

Slægten Scavenius 1920-1980
Staten 1980- i dag

Hotelværter

Sønnerne H.C.R. Christensen og R.B. Christensen 1910-1916
Sønnen H.C. R. Christensen 1916-1920

Forpagtere

H.C.R. Christensen 1920-1940
Holger Svendsen 1940-ca. 1960
Lillian Bang Svendsen ca.1960-1967
Bitten Eskling 1967-1967
Grethe Voigt 1968-1968
Per Villum Petersen 1969-1970
Hans Jensen 1972
Aksel Høhne ca. 1973
Jytte Nielsen og Bente Nielsen 1981 - i dag

Byggemetode

Bygningen er grundmuret

Grundrids

Hotellets grundrids ses af Brandtaktionerne i 1917.

Der var stue, 1. og 2.den etage.

Der var havestue mod syd med trappe ned til grunden. Der var terrasse på 1.sal mod syd. Der var altan på 2.den sal mod syd.

Der var indgang fra et dørparti mod øst og mod nord.

Hotel Store Klint ca. 1911-1919. Fotograf Hude. Møns Museum F 1856.

Stur på Hotel Store Klint ca. 1911-1919. Fotograf Hude. Møns Museum F 1941.

Grunden

Der indrettedes have mod øst i engelsk havestil.

Der var stier mellem hotellet og pavillonen til brug for personale og liggende gæster, som spiste i pavillonen.

Funktion

Bygningen fungerede som hotel i sommerhalvåret for hotelgæster.

Bygningen fungerede som bolig for personalet, som boede i værelser på 2.sal.

Bygningsmæssige ændringer

Trappen fra havestuen mod syd ned til grunden var væk før 1969.

Nyt eternittag i 1969 som bestod af asbestcembølgeplader ved C.C. Scavenius.

Der blev opsat brandtrappe før 1976. Der blev indsat brandhæmmende døre i 1976–1977 ved C. C. Scavenius.

Skov- og Naturstyrelsen indsatte nye franske døre med skårne indhak i taget 1981–1986.

Indendørs renovering

Indendørs renovering i 1969-1970 ved forpagter Per Villum Petersen.

Personale på Hotel Storfe Klint ca. 1920. Møns Museum 3017-222.

Postkort af Hotel Store Klint ca. 1970. Privateje.

Funktion

Hotel Store Klint blev ved med at fungere som hotel indtil statens overtagelse med periodevise ophold i hoteldriften på grund af uafklarede forhold.

Hotel Store Klint har fungeret som hotel i sæsonen siden 1981 ved forpagterne Jytte Nielsen og Bente Nielsen.

Bevaring

Hotel Store Klint er som helhed bevaret i sin oprindelige form fra 1910 til i dag. Hotellet er i alt væsentligt uforandret. Rummene er delt op som før, og døre og vinduer er i det store og hele originale.

Bevaringsværdi

Høj bevaringsværdi ifølge Skov- og Naturstyrelsen 1999.

Arealerne omkring bygningerne

Arealerne omkring pavillonen og hotellet omfatter pladsen foran Pavillonen på Store Klint/Møns Klint Cafeteria med kiosk, udstillinger og

legeplads. Der er faciliteter til gæster i form af parkeringspladser og toiletbygning.

Kiosken på Store Klint ca. 1920-1930. Møns Museum F 1954.

Forgængerer for kiosken: Kiosken på Store Klint

Også den nuværende kiosk har haft en forgænger. Denne kiosk lå oppe ved Pavillonen på Store Klint. Stilen mindede om pavillonstilen. Kiosken fungerede som kiosk med salg af souvenirs, postkort og vandrestokke. Kiosken var væk, før den nuværende kiosk blev bygget.

Den nuværende kiosk blev opført i 1962 ved C.C. Scavenius. Siden 1971 har forpagteren været Bente Nielsen.

Friluftscafeteria

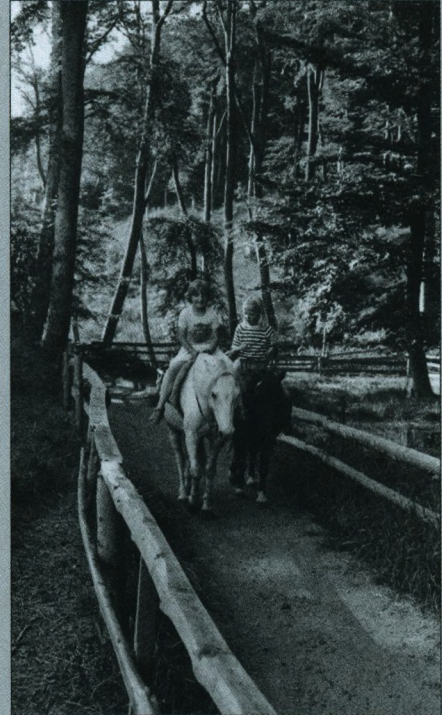
Der blev indrettet et friluftscafeteria i 1962 på pladsen med bevilling fra 1963. Det fungerede til og med 1968, hvor pavillonen blev omdannet til cafeteria. Forpagter Jytte Nielsen fortsatte med at sælge øl og vand om sommeren på pladsen for at imødekomme behovet for nem adgang til drikkevarer.

Forgængerer for legepladsen: Pladsen

Den nuværende legeplads ligger ved pladsen, som op til 1960erne blev brugt blandt andet til pinse som mødested for lokale. Godsejer C.C. Scavenius indrettede forlystelser for børn og voksne. I 1960erne og op igennem 1970erne var der ponyridning for børn. I 1966-1967 blev pladsen afgraved til nuværende niveau. I 1969 var der dyrepark med aber og papegøjer. Der var geder, som børn kunne lege med. I 1970-1972 indrettedes Tivoli og spilleland med enarmede tyveknægte. Der blev indrettet legeplads med lege-

redskaber. Efter 1972 flyttede C.C. Scavenius forlystelserne væk fra pladsen igen på grund af støjgener for hotellet.

Pladsen fungerer stadig som opholdssted med legeplads, læskure, picnicborde og udstillinger.

Ponyridning august 1978 nord for pladsen foran cafeteriaet. Privateje.

Udstillinger

Godsejer C.C. Scavenius indrettede udstillinger i 1964 ved pladsen i et par montere med hjælp fra Sydsjællands Museum. Udstillingerne fortalte om arkæologien på Møns Klint. Senere kom geologien til. Udstillingerne fungerer stadig og er med til at fastholde liv i området.

Pladsen med udstillinger, legeplads, kiosk og Pavillonen på Store Klint/Møns Klint Cafeteria 19. oktober 1999. Møns Museum u. nr.

Faciliteter

Publikum har haft adgang til goder som drikkevand siden Pavillonen på Store Klint blev opført. Der blev opført toiletbygning til Pavillonen. Skov- og Naturstyrelsen har ladet en ny toiletbygning opføre til brug for gæster på klinten.

Parkeringsarealer

Der har været plads til at stille sit hestekøretøj ved Pavillonen på Store Klint ligesom der har været parke-

ringsmulighed for hotellets gæster ved Hotel Store Klint fra begyndelsen i 1910. Godsejer C.C. Scavenius tog entré for adgang til klinten, skoven og forlystelserne på Store Klint ved indkørslerne til skoven. Gæsterne blev billetteret fra røde billetthuse, som ligger i skoven endnu. Efter statens overtagelse er der gratis adgang til klinten og til udenomsarealerne. Bilister skal erlægge afgift for parkering på parkeringsarealerne.

Udflugt til Møns Klint

De kulturhistoriske værdier har en lang tradition bag sig. Traditionen hænger sammen med begrebet: Udflugt til Møns Klint. De fysiske levn Pavillonen på Store Klint/Møns Klint Cafeteria, Hotel Store Klint, kiosk og legeplads afspejler i deres indretning og funktioner behovene hos gæsterne. Udviklingen i borgerskabets feriemønster i 1.ste halvdel af 1900-tallet med ferie på hotel ved kysten, har spillet en rolle, som ses i indretningen af Hotel Store Klint. Gæsterne kom fra København. Lokale borgere fra Møn og Bogø samt sjællændere har

begynde med ruffet, senere pavillonen. Udflugterne varede typisk en dag. Fra Store Klint var der udsigt til Østersøen og Møns Klint. Der kunne spises, leges og gås vandreture i Klinteskovene. På stranden kunne der samles skrivekridt, forsteninger og sten. Gæsterne var lokale og turister fra Danmark og udlandet. Der eksisterede flere traditioner blandt borgere på Møn og Bogø for udflugter til klinten. En var en årlig udflugt til Møns Klint for at se klinten. En anden at komme der for at fejre højtider. En tredje for at fejre overståede gerninger. Landmand H. V. Petersen fortæller i sine

Opstigning til Ruffet 1890erne. Møns Museum F 102.

siden midten af 1800-tallet taget på udflugt til Møns Klint.

Der har i godt 200 år været gæster til Møns Klint. I slutningen af 1800-tallet fik gæsterne mulighed for at kunne bruge faciliteterne på Store Klint. Til at

erindringer nedskrevet 1980 – 1985 om en klintetur i 1912.

“I det år havde farbror Vilhelm lovet sine roefolk en tur på Møns Klint og Far kørte så med. Farbror fik lavet sin store fjedervogn med charabanc – sæder, der

sad i hver side af vognen fra kuskæsædet, så folk sad med ansigtet mod hinanden. Den dag, turen skulle være, var folk tidligt oppe. Hestene skulle jo have tid at fodres; men da klokken var 7, kørte vi hjemmefra og kom til Stege ca. halv 9. Så blev hesten staldet ind i Carøes Gård, mens folkene gik i byen og spiste frokost. Klokken godt 9 fortsatte de så østerpå og nåede Klinten ved 11-tiden. Det var på Holdepladsen ved Store Klint. Det værste ved sådan en tur var, at det kneb os børn at sidde så længe.

Om formiddagen gik vi en tur til Sommerspiret. Til middag spiste vi medbragt mad i en slags lysthuse, der var bygget fra hotellet og langt ned mod skoven. Disse lysthuse var et bord med en bænk ved hver side. Øl og sodavand kunne købes på hotellet.

Efter middag gik vi til den anden side, hvor Dronningestolen havde været, den var faldet ned for nogle år siden. Da vi var kommet et stykke vej hen imod Hunosøgård, fandt mandfolkene på, at de ville gå igennem skoven tilbage til holdepladsen. Men så for de vild, så de ikke vidste, hvor de var, og vi gik og gik, og det varede længe.

Til sidst kom vi til en mægtig sten, den var lige så høj som en voksen mand. Det varede lidt, før det gik op for dem, at det var Svantevitsstenen, de var rendt på. Viggo og Jens blev løftet op og gå på stenen. Lidt efter mødte de nogle mennesker, som de spurgte om vej til holdepladsen. Det kendte de ikke noget til, de kom fra Hunosøgård. Og nu måtte vi så gå til Hunosøgård, og derfra følge vejen tilbage til holdepladsen. Men hvor var vi trætte, og Jens og Viggo måtte op og sidde på fars og farbrors skuldre en gang imellem.

Da det nu efterhånden var blevet hen ad eftermiddagen, lavede de til at køre

hjem. Så blev der igen spændt fra, så hestene kunne få et foder, hvorefter de nåede hjem ved titiden, godt trætte alle sammen, og vi børn var gledet ned i bunden af vognen for længe siden.”

En fjerde variant var at nyde naturen. Der var flere måder. En var at starte udflugten på Liselund eller i Jydelejet. Deltagerne gik på stranden ned mod Store Klint for at gå op ad trapperne og slutte udflugten på pladsen på Store Klint. En anden var at blive på pladsen og nyde udsigten over klinten og Østersøen. En tredje var at gå op og ned ad trapperne fra Store Klint ned på stranden.

Indtil bilismens gennembrud i 1960erne hang traditionen med udflugt til Møns Klint i høj grad sammen med sommerhalvåret. Derefter blev udflugterne mindre afhængig af vejret.

Tilsyneladende ændrede den lokale tradition sig i 1960erne og 1970erne til fordel for udflugter og bilture andre steder på øen og i det øvrige Danmark. Udenøs turister kom i stigende grad til Møns Klint med muligheden for befordring i biler og busser. Gæsterne kunne i 1960 – 1972 opleve markante ændringer af området, hvor godsejer C.C. Scavenius lavede forlystelsespark på pladsen nord for Pavillonen på Store Klint. Tilsyneladende betød ændringerne, at lokale i en periode holdt op med at komme på pladsen på Store Klint.

Ombygningen af Pavillonen på Store Klint til Møns Klint Cafeteria betød, at pavillonen ændrede stil. Cafeteriaet krævede plads og tilbygningen lignede tidens halbyggeri. Pavillonstilen kunne dog stadig ses fra NØ på verandaen med glasvinduene. Pavillonen ændrede stil i højere grad end Hotel Store Klint gjorde. Hotel Store Klint beholdt sit herregårdspræg, selv om der kom

nyt tag. Gæsterne kunne fortsat bruge begge bygninger Pavillonen/Møns Klint Cafeteria og Hotel Store Klint. Gæster og personale gjorde stadig brug af stierne mellem hotellet og pavillonen. Ejerne inden for slægten Scavenius har haft tradition for fælles drift af Pavillonen på Store Klint/Møns Klint Cafeteria og Hotel Store Klint. Traditionen har betydet, at området er blevet forvaltet som en enhed. Traditionen har medvirket til at bevare skikken med udflugt til Møns Klint, idet ejerne og forpagterne har stillet faciliteter til rådighed som harmonerede med gæsternes ønsker. Skov- og Naturstyrelsen har i høj grad

bevaret denne tradition efter statens overtagelse i 1980 af området med forpagtning af hotellet og pavillonen/cafeteriaet til forpagterne Jytte Nielsen og Bente Nielsen. Jytte Nielsen og Bente Nielsen har drevet Pavillonen på Store Klint/Møns Klint Cafeteria og Hotel Store Klint med respekt for de kulturhistoriske værdier i bygningerne og på arealerne udenom. Samtidig har forpagterne givet mulighed for, at lokalbefolkningen, som var vendt tilbage, og turister kunne blive betjent på pladsen. Såvel lokale som turister har i løbet af 1980erne-1990erne fortsat traditionen med at tage på udflugt til Møns Klint.

